

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра історії та методики її навчання**

**Армія Нестора Махна: джерела формування,
організація, бойові звітяги**

Кваліфікаційна робота здобувачки
освітнього ступеня магістр
спеціальності 014.03 Історія

освітньої програми Середня освіта: історія.
Українознавство

Найдьонові-Кіріак Інни Володимирівни
(прізвище, ім'я, по батькові здобувача вищої освіти)

Керівник к. іст. н., доц. Татарінов І.Є.
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ініціали)

Рецензент к. і. н., доц. Дорошева А.О.
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ініціали)

Робота допущена до захисту

на засіданні кафедри Історії та методології її навчання
(назва випускової кафедри)

протокол № 7 від «08» серпня 2024 р.

Завідувач кафедри

Н.Тоня - Тонярова Н.О.
(підпис) (прізвище, ініціали)

Робота пройшла публічний захист

на відкритому засіданні ЕК

«24» серпня 2024 р.

Оцінка 97.5 визначено
(за стобальною шкалою) (за традиційною шкалою)

Голова ЕК

[підпис] - Матаринов І.Г.
(підпис) (прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1. Джерела з історії махновського руху.....	7
1.2. Історіографія.....	16
1.3. Методологія дослідження.....	25
РОЗДІЛ 2. ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ Н. МАХНА ТА ЇХ УЧАСТЬ У ПОДІЯХ 1917-1921 рр.	29
2.1. Анархо-комуністичні загони махновців у 1917 – червні 1919 рр. ..	29
2.2. Утворення, діяльність та ліквідація Революційної повстанської армії України.....	42
2.3. Відродження армії Н. Махна та її останні військові операції.....	54
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ПО ЗАСТОСУВАННЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	67
ВИСНОВКИ	79
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	86

ВСТУП

Актуальність. В останнє десятиліття в нашій країні сформувалося нове методологічне і концептуальне переосмислення цілої низки історичних проблем. Це стосується й гострих, дискусійних проблем історії війн та революцій 1917-1921 рр., які отримали нове бачення, іншу оцінку.

Оновлення підходів до проблем історії зруйнувало старі уявлення та стереотипи про Українську революцію, Громадянську війну в Росії та про учасників військових конфліктів цього періоду. І якщо раніше, в радянській історіографії, противники більшовиків та радянської влади були представлені як контрреволюціонери, «вороги народу», а тому, зрозуміло, не були предметом спеціального вивчення, то сьогодні навпаки інтерес до історії більшовиків сильно знизився, а інтерес до українського національного та інших рухів – зріс.

Значно розширилася цікавість до «третіх сил». Однією з них була «зелена» або «чорна» армія Нестора Івановича Махна. Історія її формування та діяльності порівняно слабо висвітлена в дослідженнях, а тому мало розкривається на уроках історії. Це призводить до міфологізації такого явища як махновський рух серед суспільства. Тому було вирішено, по можливості, заповнити цю прогалину.

Нестор Махно – одна з суперечливих особистостей революційного руху ХХ століття, один із керівників боротьби селянських мас за землю та волю. Наріжним каменем ідейних поглядів Нестора Махна був кропоткінський анархо-комунізм. Махновська армія також привертала до себе увагу, викликаючи в одних просту цікавість й нерозуміння, в інших – обурення і безглуздий страх, у третіх – непримиренну ненависть, а в четвертих – щире захоплення.

Справа в тому, що Махно не вписується у звичне протистояння різних сторін конфліктів 1917-1921 рр. Він бився і проти білогвардійців, і проти

більшовиків, і проти прибічників української національної держави, і тому правдиво, незаангажовано подати інформацію про нього достатньо складно.

У лавах революційного народного руху – махновщини – перебували представники практично всіх національностей, віросповідань, політичних партій, які мають найпротилежніші цілі. Він воював з будь-якою владою та режимами, які тільки існували під час Української революції та іноземної військової інтервенції. Тому з усього різноманіття матеріалу про махновський рух, ми виділяємо, на наш погляд, дуже цікаве: джерела формування, організація та військових зв'язків армії Н. Махна, що становить особливий науковий інтерес.

Метою роботи є дослідження джерел формування, організації та бойових операцій армії Н. Махна.

Для досягнення означеної мети були поставлені наступні **дослідницькі завдання**:

- розглянути джерела з історії махновського руху;
- проаналізувати історіографію з теми магістерської роботи;
- описати методологію дослідження;
- дослідити анархо-комуністичні загони махновців у 1917 – червні 1919 рр.;
- розглянути утворення, діяльність та ліквідацію Революційної повстанської армії України;
- прослідкувати відродження армії Н. Махна у 1920 р. та дослідити її останні військові операції;
- розробити методичні рекомендації по застосуванню результатів проведених досліджень для застосування їх на уроках історії в старшій школі.

Об'єктом дослідження є історія військових формувань Н. Махна.

Предметом дослідження є утворення, розвиток, джерела формування, організація та бойові зв'язки армії Н. Махна.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1917-1921 рр. Якщо точніше, то першою датою є серпень 1917 р., коли було сформовано перший загін Н. Махна – «чорну гвардію». Остання дата – це 28 серпня 1921 р., коли залишки армії Махна перейшли румунський кордон та перестали існувати як військова сила.

Територіальні рамки дослідження охоплюють сучасну територію України та сусідні території Брянщини, Курщини, Білгородщини, Воронежщини та Ростовщини, де в різні періоди діяли загони Н. Махна.

Наукова новизна магістерського дослідження полягає в тому, що через призму широкого кола історичних матеріалів розглянуто історію махновських військових формувань та підготовлено матеріали для використання в старшій школі на уроках.

Методологію, історіографію та джерела дослідження розглянуто в окремих розділах.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що наведені в дослідженні матеріали підготовлені для використання в старшій школі, на уроках з історії у 10-му класі.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження були репрезентовані у формі двох доповідей на конференціях та двох публікаціях у збірниках наукових праць.

Структура роботи. Дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (66 позицій). Повний обсяг магістерської становить 90 сторінок, з яких 85 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Джерела з історії махновського руху

Тема «махновщини» – селянського руху на Півдні України в 1918-1921 рр., який отримав назву у сучасників та істориків на ім'я його керівника – Нестора Івановича Махна, є однією з ключових для розуміння витоків, сутності та наслідків Української революції та Громадянської війни в Росії. Махновщина – невід'ємна частина селянської революції, яка сягала своїм корінням у дореволюційну епоху, каталізованої протистоянням різних політичних сил, а далі – «військово-комуністичною політикою» більшовицької влади.

Протягом нашого дослідження ми зверталися до джерел та посилань з перших рук, а саме, до розповідей та звітів головних учасників та свідків описуваних подій, спираючись також на архівні документи, опубліковані в радянських та сучасних виданнях. Природно, що до всіх конкретних даних, запозичених звідти, слід ставитись із звичайною в цих випадках обережністю, оскільки ми не могли мати прямий доступ до архівів, звідки вони взяті. Наприклад, П. Аршинов написав свою історію махновського руху в підпіллі в Росії й чотири перші редакції, більш-менш завершені, були втрачені внаслідок обшуків ЧеКа разом із фундаментальними документами про рух: особистими записами Махна, біографічними довідками про найактивніших повстанців, повним комплектом газети «Шлях Свободи» та багатьма іншими цінними джерелами. Крім того, архівні фонди румунської та польської поліції, можливо, містять також захоплені ними документи про Махна. Всі ці матеріали, можливо, колись дозволять доповнити опис фактів і діянь махновського руху, якщо вони не були назавжди втрачені в бюрократичних поліцейських лабіринтах або не стали жертвою часу (руйнування паперу) та неминучих для війни знищень.

Видається доречним скласти короткий хронологічний огляд наявних друкованих джерел. Ми почнемо зі спогадів і робіт самих учасників махновського руху та тих людей, що служили в армії Н. Махна.

Сам Н. Махно залишив нам кілька власних робіт, однак ми зосередимося лише на тих, де він згадує своє керівництво повстанською армією. Перед усім це його спогади, які вийшли в 1936 р. в Парижі у трьох книгах (томах). Це видання було підготовлено В. Воліним, який свого часу мав тісне співробітництво з отаманом. 1-а книга розповідає про період з березня 1917 до квітня 1918 р., 2-я книга – з квітня до кінця липня 1918 р. Судячи з розмаху, Махно хотів написати про свої дії чимало, проте смерть перервала його роботу. У другій книзі дуже цікавим є опис зустрічей Махна з Я. Свердловим та В. Леніним. 3-та книга, «Українська революція», закінчується груднем 1918 року та дає повне уявлення про першу, підготовчу стадію руху махновщини. За словами В. Воліна, написані Махном три книги «дають, однак, достатнє поняття, по-перше, про особисту роль і про психологію Махна і, по-друге, про найменш відомий період махновщини: про її перші кроки та перші успіхи» (Махно, 1936).

Ще одна книга Н. Махна «Махновщина та її вчорашні союзники», була написана ним у Франції та видана у 1928 році. Вона стала свого роду відповіддю на книгу М. Кубаніна «Махновщина» (про неї ми поговоримо нижче). В цій роботі Н. Махно зробив спробу реабілітувати діяльність «Зеленої армії» в Україні 1918 року, доводячи, що махновщина, як народний рух, рятувала революцію від різних контрреволюцій – німецько-польської, білого Дону та денікінщини та, звичайно, від більшовицької диктатури (Махно, 1928).

Наступним джерелом для написання нашої роботи стали згадки безпосередніх учасників махновського руху. Так, у своїх спогадах відомий анархіст та прибічник Н. Махна – П. Аршинов (1887-1938) розповідає про махновський рух 1918-1921 рр. На сторінках його книги ми знаходимо цікаву інформацію про Махна та його найближчих сподвижників, революційні події

в Україні, про союз махновців з більшовиками та боротьбу з білогвардійцями. Спогади П. Аршинова є важливим джерелом вивчення феномена «зелених повстанців» у роки Української революції та Громадянської війни у Росії (Аршинов, 1995).

Суттєвим доповненням джерельної бази стала книга соратника Н. Махна, його заступника та начальника штабу В. Белаша. Його свідчення як очевидця та учасника Махновщини розкривають одну із трагічних сторінок Української революції. На основі численних оригінальних документів у книзі відтворено образ Н. Махна як організатора Повстанської Армії (махновців), показано дії махновців з березня 1917 р. до серпня 1921 р. (Белаш, 1993).

У 1947 р. з'явилася посмертно видана книга В. Воліна «Невідома революція». Її автор, як вже зазначалось вище, був безпосереднім свідком і активним учасником подій, що описуються. Для Воліна революція не зводилася до дій Керенського та Леніна, соціал-демократів, есерів чи навіть анархістів. Вона була вибухом масового невдоволення і масової діяльності, стихійна, незапланована і неполітична – справжня соціальна революція. Він докладно описує зусилля робітників, селян, інтелігентів, які прагнули створити вільне суспільство, засноване на засадах місцевої ініціативи та автономії. Широке висвітлення отримує у його книзі лібертарна опозиція нової радянської диктатури, головним чином у Кронштадті та Україні. З глибокою симпатією розповідає автор про махновський рух, не замовчуючи, однак, і його негативні риси, такі, як пияцтво Махно чи виникнення навколо нього свого роду військової камарильї (група осіб, яка маючи вплив на отамана, прихованими інтригами, доносами намагалась впливати на хід подій). Волін розходився з Махном з питання про «Організаційну платформу», і суперечності між ними так ніколи і не були повністю зжиті (Волин, 2005).

Радянська концепція про Махна та його армію складалася ще в роки громадянської війни під впливом В. Леніна, постанов про них центральних

партійних та радянських органів. У 1918 – першій половині 1919 року, коли загони Махна билися на боці Червоної Армії, її командувач в Україні В. Антонов-Овсієнко давав їм позитивну характеристику (Антонов-Овсеєнко, 1933). До квітня 1919 р. хвалебні статті про їхні героїчні дії проти білогвардійців та українську «контрреволюцію» з'являлися в центральній та місцевій комуністичній пресі. Після розгрому «військової опозиції» на VIII з'їзді РКП(б) (кінець березня 1919 р.), який взяв курс на створення Червоної Армії як слухняного інструменту «вождистського» режиму, Ленін зажадав ліквідації махновських формувань. Як за сигналом, комуністична преса розгорнула широку антимахновську кампанію. У статтях Л. Троцького та інших матеріалах військові невдачі махновської бригади Червоної Армії у квітні-травні 1919 р. подавали як відкриту контрреволюційну зраду (Троцький, 1919).

Після отримання телеграми Махна про розстріл ним отамана М. Григор'єва та ліквідацію «григор'ївщини» 4 серпня 1919 р. Л. Троцький характеризував Махна, як одного з чесних повстанських отаманів, пропонував йому бути дисциплінованим і піти на службу до Червоної Армії. Але з початком розгрому Денікіна, значну роль у якому зіграв Махно, Ленін і Троцький у грудні 1919 р. підтвердили свій курс на ліквідацію махновських формувань. Знову в комуністичній пресі з'явилися статті партійних та радянських діячів про контрреволюційну сутність махновських формувань.

Для більшовиків історія – це особлива область, що дозволяє через минуле контролювати сьогодення та виправдовувати всі людські жертви, вчинені в ім'я побудови їхньої гегемонії. Перші дослідження, одночасно політичні та військові, призначалися для партійних та армійських кадрів, і були написані, коли боротьба з махновцями була ще в розпалі: слід було пояснити необхідність «малої громадянської війни» та інформувати про цілі та способи боротьби повстанців. Нічого дивного, таким чином, у тому, що вони були опубліковані у журналах для внутрішнього користування, невеликим тиражем, і що, на перший погляд, вони вражають своєю

об'єктивністю, за винятком, зрозуміло, того, що стосується поразок та втрат, понесених Червоною армією, пунктів, за якими була потрібна найбільша стриманість. Така «об'єктивність» зрозуміла: вона була необхідна, щоб військові та політичні кадри могли винести з неї корисні уроки. Цікаво, що наступні радянські монографії утримуються від згадки про ці дослідження, вважаючи їх, поза сумнівом, надто сприятливими для махновців (Лихаревський, 1921; Макусенко, 1921).

Подальші роботи радянських вчених носять дослідницький характер, однак написані сучасниками подій і можуть розглядатися як джерела. Принаймні це стосується видань 1920-х рр.

Перше узагальнююче офіційне дослідження про Махновщину, було написане у вересні 1921 року, за підписом Д. Лебедя. Автор мав на меті вивчити «куркульський і дрібнобуржуазний бандитизм» цього руху, хоча відрізняє його від інших «бандитизмів». Його робота охоплює історію махновських формувань із 1918 по 1921 рік. Їхню збройну боротьбу не лише проти Червоної Армії, а й проти білогвардійців та військ УНР. Він доходить до дивних висновків, що українські селяни, прихильники Махна, відповідають російським «кулакам» й приймають анархістську ідеологію як найзручнішу для боротьби проти радянської влади. Викрутаси цієї діалектики змушують автора ще сказати, що перший союз із Махном не міг бути тривалим, тому що його принципи «свободи, виборності командирів та його засоби партизанської війни» розкладали Червону армію. Потім Лебідь стверджує, що IV з'їзд повстанців, заборонений Троцьким, мав на меті відокремити махновський район від основної України, перетворивши його на «безвладну Махновію». Трохи далі невелика корекція: махновська армія не складалася «цілком з куркулів, до неї входили також справжні селяни-бідняки» і цілі групи «комбідів» – комітетів бідного селянства. Автор не бачить жодного «гріха» у збройній боротьбі проти повстанців, оскільки це лише «питання виключно тактичне». Таке спеціально злагоджене міркування не позбавлене неясностей і більш кричущих протиріч, виразно

демонструвало труднощі, що виникли у влади, що не нездатна була виправдати свою боротьбу проти махновського «бандитизму». Тим не менш, воно повторюватиметься як настирливий приспів у всіх наступних офіційних оцінках, іноді прикрашених варіантами. Це не применшує цінності даного дослідження: воно містить широкі цитати з махновської преси та неоціненні фактичні дані, запозичені із джерел, до яких ми не можемо мати іншого доступу (Лебедь, 1921).

У 20-ті роки з'явилося багато журнальних статей про армію Махна, що належать військовим історикам. Їхньою метою було узагальнення бойового досвіду Червоної Армії у громадянській війні. Деякі з цих публікацій були присвячені аналізу політичних та військових уроків боротьби з махновщиною як бандитизмом. Вперше таке завдання спробував вирішити А. Орлінський. Але глибше досліджував ці питання Р. Ейдеман. Видатний воєначальник Червоної Армії, учасник боротьби з махновськими формуваннями, він прагнув дослідити загальну природу повстанства часів громадянської війни, порівняти соціальний склад загонів Махна із повстанцями Дону, Сибіру, Правобережної України. Особливу увагу Ейдеман звертав на розгром махновцями денікінського тилу і, на цьому прикладі, зробив висновок про повстанство як важливий резерв будь-якої армії. Абсолютна більшість військово-історичних публікацій першої половини 20-х рр. досліджували проблеми тактики бойових дій Червоної Армії проти загонів Махна у 1920-1921 рр. Їхні автори – червоні командири (переважно дивізій та бригад) висвітлювали перебіг конкретних військових операцій своїх частин на махновському фронті. Ці роботи відрізняються прагненням осмислити та пояснити невдачі окремих боїв і містять спроби їхнього об'єктивного аналізу. У більшості висновків військові дослідники єдині. Вони пояснюють живучість махновщини маневреністю його загонів, їхньою здатністю до швидкого розосередження, а також серйозними прорахунками червоного командування.

«Записки про громадянську війну» В. Антонова-Овсієнко, який командував Червоною Армією в Україні в грудні 1917 квітні 1918 рр. і в першій половині 1919 р., хоча і відносяться до жанру мемуарної літератури, але, по суті, є єдиним військово-історичним дослідженням про махновські формуванні цього періоду. Автор торкнувся ролі Махна у встановленні Радянської влади на Катеринославщині та формуванні перших частин Червоної Армії на початку 1918 р.; детально проаналізував бойові дії червоних військ на Українському фронті за участю махновської бригади у січні-червні 1919 року, взаємин Махна з більшовицьким керівництвом, розкрив особливості комплектування, матеріального постачання та озброєння червоноармійської бригади Махна. Автор вважав за необхідне вказати на факт стійкості махновських загонів у боях з денікінцями, неординарності особистості та військового таланту Махна (Антонов-Овсеєнко, 1933).

Об'єктивний аналіз ролі махновського з'єднання у бойових операціях Червоної Армії проти Денікіна навесні та Повстанської армії восени 1919 р. дав у своїх мемуарах і командувач червоними військами Південного фронту А. Єгоров (Егоров, 1931).

У 1926 році з'явилася офіційна монографія, присвячена Махновщині, написана М. Кубаніним. Він ретельно вивчає соціальні та економічні характеристики руху, аграрну політику більшовиків в Україні та різні періоди Махновщини. Примітно, що він майже не посилається на якісь із попередніх офіційних досліджень, імпліцитно не визнаючи за ними жодної цінності. Його міркування дуже упереджені: махновський рух нібито складався у своїй масі із «середняків», якими керували в період боротьби проти білої контрреволюції «бідняки» та робітники, а потім, під час боротьби проти радянської влади, – «кулаки». Його висновок так само спрощений: Махновщина слідувала правильної лінії в 1918 і 1919 рр., коли боролася проти іноземних окупантів і білої реакції, але коли протиставила себе Москві, вона стала контрреволюційною! Незважаючи на таке обмежене твердження, книга залишається надзвичайно корисною, за відсутністю інших

джерел, для розуміння різних аспектів махновського руху, як завдяки численним цитатам, що наводяться вперше з архівів ЧеКа та Червоної армії, так і деяким «визнанням» про «помилки» ленінської аграрної політики (Кубанин, 1926).

У 1927 р. виходить монографія Д. Кіна «Денікінщина». В ній автор визнає, що махновці були справжнім «жахом для білих», але водночас він стверджує, що «Анархія була прапором, за яким кулаки ховали свої прагнення» (Кін, 1927).

Через рік з'явилася монографія В. Руднева, щось подібне до видання Д. Кубаніна, оскільки в ній не містилося ні приміток, ні посилань. Автор переказує всю історію руху більш послідовно, ніж Кубанін: він відкрито ворожий по відношенню до Махновщини, яка стала лише «ширмою для куркульського руху», але визнає, однак, що вона мала вирішальне значення у боротьбі проти Врангеля у 1920 році. Руднев розповідає також про «зусилля Махна, спрямовані на чесне дотримання укладеного з більшовиками союзу» і вказує, що червоні частини та командири приєднувалися до махновців упродовж 1921 року. Тоді ці твердження звучали провокаційними (Руднев, 1928).

Подальші роботи радянських дослідників ми розглянемо в наступному розділі, присвяченому історіографії.

Далі розглянемо комплекс джерел пов'язаних з білогвардійським рухом. Одним з найпопулярніших з них є спогади білогвардійця Н. Герасименка. В основу його мемуарів лягли не тільки особисті спогади автора, – не будучи особливо близьким до цього руху, він не посоромився введенням у свою розповідь усних свідчень. Загалом слід визнати, що Герасименко, незважаючи на часту фактичну неточність у своїй розповіді, дає ряд барвистих й загалом вірних зображень головних етапів махновського руху (Герасименко, 1928 р.).

Корисними для нашого дослідження були згадки генерала А. Шкуро про бойові дії його 1-ї Кавказької дивізії проти загонів махновців на

Донецькому фронті у 1919 р. (Шкуро, 2004). Частково про роль махновців в провалі походу на Москву у 1919 р. згадує сам А. Денікін, що також є цінними даними для нашого дослідження (Деникин, 1926, с. 234-235).

Не менш важливе значення мають збірники документів про громадянську війну в Україні загалом (Гражданская война на Украине, 1967). Вони також скомпоновані для виправдання політики РКП(б), конкретизують за часом та регіонами загальну обстановку «тріумфальної» ходи Радянської влади у 1917-1921 роках, у цьому контексті дають інформацію про боротьбу з махновськими формуваннями місцевих партійних та радянських органів. Таку ж спрямованість мають і збірники документів про громадянську війну в окремих областях України (Гражданская война на Екатеринославщине, 1967).

Після падіння радянського режиму мораторій на дослідження махновського руху якби спав. З'явилася можливість вільно працювати в архівах, шукати документи, що раніше були засекречені та видавати їх на загал. Велика маса матеріалів, пов'язаних з діяльністю махновського руху зберіглося саме в російських центральних архівах, відповідно у 1990-х рр. вони потроху почали з'являтися у вигляді видань збірок документів.

У 1991-1993 рр. з'явилися перші спеціальні добірки документів, матеріалів та спогадів про Махна, що дозволяють об'єктивніше висвітлювати історію його руху (Махно и махновское движение, 1993). Вони містять матеріали абсолютно полярні за характером, що дають можливість оцінити махновську армію з різних сторін. Це витяги з махновських газет зі статтями анархістів - ідеологів махновщини, розвідки штабу 1-ї Кінної армії, складені на основі свідчень полонених махновців тощо.

У 1999 р. побачив світ двотомник «Анархисты: Документы и материалы», в якому вперше були зібрані в досить повному обсязі програмні документи анархістів різних напрямків, що не видавалися раніше, а також значний комплекс прокламацій та інших матеріалів анархістських організацій, що дозволяє уявити роль і місце анархістів в революційних

подіях. Нас більше цікавив другий том, оскільки сюди були включені документи з 1917 по 1935 рр. (Анархисты: Документы и материалы, 1999).

Одним з найоб'ємніших збірок документів стало видання «Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921». В ній вміщено матеріали про Махновщину як селянський руху на півдні України у 1918-1921 роках. Опубліковані документи вперше комплексно та всебічно характеризують його причини, масштаби та особливості, а також роль Н. Махна як керівника селянського повстанства. Збірник забезпечений введенням, примітками, іменним та географічним покажчиками та ілюстративним матеріалом (Нестор Махно, 2006).

Таким чином, у дослідженні історії махновських формувань ми спиралися на значний комплекс документів та матеріалів, літератури, різних за своєю ідейно-політичною спрямованістю. Усі джерела зіставлялися, зазнавали критичного аналізу та перевірки з метою досягнення найбільшої історичної об'єктивності.

1.2. Історіографія

Про Н. Махна та махновський рух існує об'ємна історіографія. У масовій свідомості під впливом радянської пропаганди та зусиллями письменників, істориків та кінематографістів, що підлаштовувалися під неї, сформувався стійкий негативний образ отамана. Радянська історіографія зображала його ватажком «анархо-куркульських банд», які прославилися грабунками та насильством над мирним населенням, що ускладнили Червоній армії боротьбу з «контрреволюцією» в Україні. Махновський рух таврувався як контрреволюційний та антирадянський поряд з «антоновщиною» та іншими антибільшовицькими рухами селян. Сам Махно асоціювався з найгіршими проявами політичного та кримінального бандитизму.

Дослідження, присвячені махновській армії та махновському рухові почали з'являтися ще в часи його існування. Праці 1920-х рр. ми відносимо до категорії джерел, тому вони розглянуті нами у попередньому розділі. Тут ми описуємо історіографічний доробок з 1930-х рр. до сьогодення.

Протягом першої половини 1930-х рр. тема махновського руху практично не висвітлюється в роботах радянських істориків. Актуальною вона знову стає лише у 1937 року, коли у Іспанії сталіністи зіштовхнулися з іспанськими анархістами. Е. Ярославський опублікував узагальнююче дослідження Анархізму Росії, перекладене багатьма мовами, у якому він знову повторює найпобитіші звинувачення проти махновців, залишаючи, незважаючи на все, вихід для іспанських анархістів «доброї волі», оскільки, за його словами, «махновський рух не завжди був ворожим революції, від самого початку і протягом усього свого існування. Були «моменти, коли він допомагав революції». Це був прямий натяк на два союзи, укладених з більшовиками, однак це зовсім не означало, що ці останні могли погодитися зі «вільними радами»: «Саме поняття рад без жодної влади це одна з найзгубніших вигадок, що виходить від меншовиків та білогвардійців». Вірно, що ці сталінські роки знаменують сильне збагачення мстивої термінології, тому автор, не бажаючи відставати від офіційних промов, таврує «розпусних гадів» та інших «монстрів» на службі міжнародної реакції. У нього немає більше соціальних відтінків, як у Лебедя та Кубаніна. У цьому маренні він доходить до того, що говорить про «Махновську Гуляй-польську державу» як про «куркульську поліцейську державу зі своїми, катами, в'язницями, безвідповідальними деспотичними командирами, армією» і про повне руйнування «свободи преси та політичної свободи». Тут Ярославський вдається до проекції й приписує махновському руху риси, характерні скоріш його власній партії (Jaroslavsky, 1937).

Починаючи з цього часу і протягом майже двадцяти років в дослідження присвячених діяльності Махна та його армії запанувала абсолютна тиша. Це був час улесливих робіт на славу режиму: хіба не дійшло

до переписування всієї історії революції, щоб виявити в ній «відважні подвиги» І. Сталіна.

Лише в період «хрущовської відлиги» почали знову з'являтися згадки про Махна. У 1962 р. в українській енциклопедії, махновський рух все ще ототожнюється впереміш із «кулаками, есерами, анархістами та петлюрівцями», а вільні ради стають «радами без комуністів» (Українська радянська енциклопедія, 1962).

Лише 1964 року з'явилося цікаве дослідження, в якому розглядався в рамках «малої громадянської війни» військовий і політичний аспект боротьби проти махновців. Видана тиражом лише у 2140 екземплярів, робота І. Трифонова призначалася для «студентів-істориків, викладачів середніх шкіл та університетів, а також для партійних працівників». Дослідник стверджує, що боротьба, яку вели проти більшовиків представники партій есерів, меншовиків, анархістів та подібних до них, була інспірована та організована міжнародним імперіалізмом. Це був добре відомий прийом, який полягає в тому, щоб покласти на зовнішніх ворогів причини внутрішніх «труднощів», дозволяє виправдати найжорстокіші репресії. Незважаючи на такий підхід, у роботі даються численні деталі, запозичені з архівів, зокрема про військові операції (Трифонов, 1964).

Нарешті, 1966 року з'явилася стаття Семанова. У ній однозначні судження І.Трифонова були пом'якшені: «Махновщина – за його словами, – безсумнівно, користувалася до певного часу підтримкою порівняно широких верств селянства, саме тому боротьба з нею була справою довгою, важкою та кровопролитною» (Семанов, 1966, с. 37).

У 70-ті роки радянські історики посилили викриття «внутрішньої контрреволюції» в Україні в роки громадянської війни, у тому числі й махновщини. У монографії Є. Кучера про збройний розгром внутрішньої контрреволюції у 1921-1923 рр. аналізувалися й бойові операції Червоної Армії з ліквідації махновських загонів (Кучер, 1971). На основі архівних та інших матеріалів автор глибоко висвітлив питання чисельності,

організаційної структури, морального клімату махновських загонів. Але загальна концепція про махновщину їм не переглядалася. Заключному етапу махновського руху присвятив свою статтю П. Білий. Автор висвітлив на ширшій архівній базі бойові дії проти махновців у 1920-1921 рр. (Білий, 1971). І. Дубинський та Г. Шевчук в історичному нарисі про червоне козацтво описали бойові операції червоних кіннотників з переслідування махновських загонів у 1920-1921 рр., тактику зустрічного бою формувань Махна з червоною кавалерією (Дубинський, Шевчук, 1977).

Серед робіт інших радянських авторів відзначимо монографію С. Канева, присвячену анархізму, в якій автор обурюється проти «Сучасних буржуазних фальсифікаторів історії, які представляють їх як такі і звинувачують більшовиків у їхньому знищенні. Для об'єктивного дослідника цілком очевидно, що було в підступних задумах більшовиків. Знищення Радянською владою анархістської конфедерації „Набат” та махновщини було продиктовано самою логікою громадянської війни, коли стояло питання „хто – кого”» (Канев, 1974).

Як бачимо, в порівнянні з 1920-ми рр., регрес очевидний. Порівняно з літургічним прославленням ролі Леніна та партії, дослідження Єфімова, Антонова-Овсієнка і, меншою мірою, Лебеда та Кубаніна, виглядають зразками об'єктивності. Ці автори не боялися широко цитувати тексти махновців і відкривати деякі слабкі місця та недоліки ленінського режиму, постсталінські автори, не вагаючись, забирають у противників своїх тез всяке право на слово.

Наприкінці 80-х років, в газетних і журнальних публіцистичних статтях вперше стала піддаватися сумніву концепція про махновщину як контрреволюційний рух, Ю. Кларов вірно оцінив Махна як «побічного сина анархізму» (Кларов, 1987). Лише на початку 90-х років знову з'явилися узагальнюючі монографії про Махна та його рух (через понад 60 років після робіт Кубаніна та Руднева).

Як стверджує О. Зеленьак: «Селянський повстанський рух під проводом Нестора Махна висвітлювався в історичній літературі радянського періоду упереджено, він мав спотворений характер, адже тогочасна пануюча радянська ідеологія не могла дозволити показати дійсну суть і причини українського селянського повстанського руху 1917-1920-х років, бо це неминуче розкрило б злочинні методи більшовиків щодо впровадження своєї влади, зокрема в українському селі» (Зеленьак, 2015, с. 193).

На заході історики довгий час задовольнялися розглядом переможців, майже систематично ігноруючи «малу громадянську війну» 1920-1924 років. Однак у 70-80-х рр. відбулася явна еволюція в даному питанні, і кілька досліджень позначили зростання інтересу до цього періоду.

У 1970 році перший том Спогадів Махна був перевиданий завдяки старанням письменника Даніеля Герена. У зв'язку з публікацією антології анархістських текстів, які нічого не могли сказати проти, він представляє рух як «гігантську жакерію, що супроводжувалася партизанською війною, під керівництвом борця за справедливість, свого роду Робін Гуда» (Makhno, 1970, с. 8).

Французький дослідник Роже Порталь, професор російської історії в Сорбонні, в невеликій книзі, виданій у 1970 році, не вагаючись, говорить про Махновщину як про «рух анархістського штибу, в якому об'єдналися під командуванням Махна дуже різні політичні та соціальні елементи, які по черзі приєднувалися до більшовиків, потім до білих армій, що ускладнювало ще більше ситуацію, рух було ліквідовано 1921 року; частина його військ увійшла до червоної армії» (Portal, 1970, с. 75).

Серед робіт англійською мовою привертають увагу монографії Михайла Палія, американця українського походження (Palij, 1976), та Мікаеля Мале, шотландського історика (Malet, 1982). Їх намір полягав певним чином у тому, щоб реабілітувати в університетських колах Махно та український повстанський рух, яким він керував. Розглянуто загалом факти і дії махновців, і навіть сукупність військових операцій. У методологічному

плані деякі фундаментальні джерела, як, наприклад, книга Єфімова, опущені або використані недостатньо, тоді як використання інших – сумнівних, стає джерелом помилок.

Після падіння радянського режиму почався новий етап дослідження махновського руху, але тепер вже в самостійній українській історіографії. Однак, за твердженням О. Зеленька: «Махновський рух, який був вагомим складовою революційних подій 1917-1920-х років в Україні, у свій спосіб розкривав особливості ставлення українського народу до соціально-політичних та економічних змін у суспільстві. Тому його вивчення об'єктивно мало набути додаткового імпульсу. Та українські історики після набуття Україною незалежності все-таки спиралися на попередній досвід, адже вони не могли так швидко створити нову історіографію цієї теми, так раптово перейти від класових до загальнодержавних та гуманістичних позицій» (Зеленька, 2015, с. 193).

Багато з українських дослідників, коли з'явилась така можливість, в своїх роботах намагались показати образ Махна без легенд і міфів у складний період Української революції. Однак деякі з них продовжували висвітлювати ті події під радянським кутом зору (Беспечный, Букреева, 1996; Волковинський, 1994).

В. Савченко вперше торкнувся взаємин Махна з керівництвом РКП (б) навесні 1919 р., роз'яснив мотиви початку широкої антимахновської кампанії ЦК РКП(б), що направлялася Троцьким (Савченко, 1990).

У монографії В. Волковинського на основі великого фактичного матеріалу, в тому числі раніше невідомого, викладено загальну схему «еволюції» махновщини від «масового повстанства трудівників села проти іноземних інтервентів та їх посібників» до «політичного бандитизму». Ліквідація останнього розпочалася у травні-червні 1919 р. нібито з ініціативи ЦК КП(б)У та Ради оборони УРСР. Вважаючи своїм головним завданням написання об'єктивної політичної біографії Махна, Волковинський обмежився лише коротким нарисом історії махновської армії, торкнувся

проблем її комплектування, соціального складу, озброєння, тактики бою махновців на різних етапах громадянської війни (Волковинский, 1991).

У 1992 р. була видана книга В. Верстюка. Вперше в ньому зроблено висновок, що «махновське повстанство цілком ототожнювало себе з революцією». Автор справедливо пише, що махновська армія відстоювала більшовицьку революцію у боротьбі з гетьманом Скоропадським, Петлюрою, Денікіним, Врангелем, багато в чому зіставляє цю боротьбу із захистом комуністичної революції Червоною Армією. За глибиною наукового осмислення всього комплексу військово-організаційних атрибутів махновщини монографія Верстюка перевершує усі попередні дослідження цих проблем. Але, зрештою, Верстюк вважає, що махновська армія захищала інтереси «селянина-виробника», уособлювала масовий селянський рух проти економічних експериментів комуністів в Україні. Таким чином, по суті він підтвердив радянську концепцію про антикомуністичний характер махновщини (Верстюк, 1992).

Монографія А. Тимощука була присвячена анархо-комуністичним формування Н. Махна з вересня 1917 по серпень 1921 р. Велику увагу автор присвятив утворенню та організації підрозділів махновців, їх військовим операціям проти кожної сторони конфлікту в період війни (Тимощук, 1996).

Одним з перших суто військово-історичних досліджень присвячених армії Махна стала стаття М. Гетьманчука, в якій показано процес створення та діяльності Революційної повстанської армії України. Висвітлено питання її кадрового складу, озброєння та особливостей (Гетьманчук, 2006)

Роботи М. Ковальчука присвячені повстансько-партизанському руху в Україні, а також діям Н. Махна проти військ генерала А. Денікіна у 1919–1920 рр. На основі широкого кола джерел, значна частина яких автором була введена до наукового обігу вперше, він розглянув причини, хід та наслідки дій повстанців проти білих. Що особливо цікаво для нас М. Ковальчук детально відтворив операції махновської армії проти денікінських частин (Ковальчук, 2012).

Своєрідною узагальнюючою книгою по військовій історії махновського руху стало науково-популярне видання Д. Архієрейського. Вона присвячена саме військовим аспектам селянського повстанського руху доби Української революції 1917-1921 рр. Висвітлено причини селянського опору різноманітним політичним режимам, подається біографія Н. Махна. У контексті основних подій революції автором розглянуто бойові шляхи Революційної повстанської армії України (махновців), способи її кадрової комплектації та матеріально-технічного забезпечення, з'ясовуються причини остаточної їхньої поразки. Описано деякі важливі битви й бої махновських формувань (Архієрейський, 2015).

Помітний інтерес до діяльності Н. Махна та його армії прослідковується у російській історіографії. Монографія В. Коміна є спробою створення історичного портрета Махна. Водночас автор зачіпає й деякі аспекти бойової діяльності махновської армії, більш детально висвітлює її агонію в 1921 р. Загалом Коміну, не вдалося відійти від стереотипів радянської історіографії 20-х рр., махновська армія ним зображена як контрреволюційний організм, що перешкоджає нормальному функціонуванню радянських соціалістичних інститутів (Комин, 1991).

Певний внесок у розробку нової концепції історії махновських формувань зробили статті з окремих питань цієї теми. Публікація В. Єрмакова суттєво доповнила соціологічні дослідження Кубаніна та Руднева про склад махновської армії, висвітлила історичне, економічне та соціально-побутове коріння махновщини (Ермаков, 1991).

В сучасній російській історіографії помітним дослідником теорій анархізму є О. Шубін. З усіх його робіт для нашого дослідження найцікавішою видається його «Махно та махновський рух». Хоча ця книжка багато в чому повторює текст спогадів махновця В. Белаша, однак читати і сприймати її легше. Є в ній і певна новизна – він висловив думку, що рушійним мотивом у діяльності Махна та його армії була ідея анархізму. Автор писав, що незнання анархізму ускладнило осмислення махновського

повстанства навіть таких серйозних дослідників як В. Верстюка. Але переоцінка Шубіним можливостей анархізму як політичного руху призвела автора до сумнівних висновків. Він вважає, що навесні 1921 року селянство більшої території, ніж корінний махновський район, «звикало до батька» й активніше його підтримувало. Влада більшовиків тоді нібито висіла на волосині, і лише тактичні прорахунки Махна, розпилення його формувань для створення нових повстанських зон не дозволили йому зосередити великі сили для вирішального наступу (Шубін, 1998).

У біографічному словнику «Політичні діячі Росії 1917» вміщено довідку про Н. Махна, написану А. Федорченко. Вперше в енциклопедичному виданні Махно визначений як ідейний анархо-комуніст і не звинувачується у контрреволюційності. Відзначається тотожність його позиції з більшовиками в 1917 р. з питань про землю, війну та мир, Тимчасовий уряд, підтримка Махном жовтневого перевороту. Згадується також про зустріч з Леніним у травні 1918 р., «благоговіння» Махна перед ним, нагородження орденом Червоного Прапора № 4 за успішну операцію махновців проти денікінських військ і т. п. Але сутність розбіжностей Махна з РКП(б), причини його відторгнення від Червоної Армії не висвітлюються, провина за конфлікти з її керівництвом лягає саме на Махно. Про бойову діяльність його формувань, їх союз із РКП(б) йдеться лише з грудня 1918 р. (Федорченко, 1993).

Суть взаємодії Н. Махна та комуністів глибоко показана в статті Мішиної. Особливу увагу авторка звернула на бойову взаємодію Червоної армії та загонів Махна (Мишина, 2008). Подібній темі присвячена і стаття В. Єрмакова і П. Талерова. В ній складний процес взаємовідносин повстанської армії Махна та Червоної Армії можна уявити вісьмома етапами, що характеризують зміни стратегічних міркувань у обох сторін (на відміну від трьох періодів, які у своєму розвитку «махновщина знає» у М. Кубаніна (Єрмаков, Талеров, 2018))

А от в статті А. Венкова аналізуються бойові зіткнення між козаками Донської білої армії та повстанськими загонами махновців, які діяли на півдні України. Показано невдалі спроби махновців залучити на свій бік уцілілих донських козаків на завершальному етапі війни (Венков, 2014).

Залишається великий інтерес до Н. Махна та його військово-політичної діяльності і в Західній Європі. Зокрема, один за нащадків емігрантів-анархістів О. Скирда у Франції проводить дослідження та видає книжки про діяльність Н. Махна, залучаючи широке коло опублікованих та неопублікованих джерел (Скирда, 2001)

Всю історіографію махновського руху можна поділити на три періоди: ранній та пізній радянський, а також сучасний. Її аналіз свідчить про її переважну біографічну спрямованість, відсутність узагальнюючих робіт про махновські формування за чотири роки їхньої бойової діяльності, про повну невивченість першого періоду – з вересня 1917 до квітня 1918 рр. Не показано анархо-комуністичної сутності армії Махна, її соціальної та ідейно-політичної тотожності формованій РКП(б) Червоної Армії, лицемірного диктаторсько-деспотичного ставлення Леніна та Троцького до повстанського махновського руху. Не можна погодитися й із тенденцією, що намітилася, ідеалізації махновщини як захисниці селянства від політики військового комунізму. Махнівці були анархо-комуністами та у боротьбі за створення зрівняльного комуністичного суспільства нерідко виявляли ще більшу жорстокість, ніж більшовики.

1.3. Методологія дослідження

Магістерська робота вибудована на основних принципах наукового підходу – *історизму, об'єктивності, всебічності, системності та конкретності*. Принцип *історизму* сприяв дослідженню еволюції армії Махна на загальноісторичному тлі, в динаміці, у взаємозв'язку і

взаємозумовленості з іншими соціальними і політичними процесами та історичними подіями.

Втілення принципу *об'єктивності* вимагало розгляду подій в усій його варіативності та забезпечило неупереджений підхід до розгляду махновської армії в розрізі бойових дій у 1918 – 1921 рр. Це дало можливість звільнитися від сформованих в історіографії стереотипів та упереджень, що стосуються махновського руху. Висновки, що були зроблені в магістерському дослідженні, базуються на підсумку вивчення всіх наявних історичних даних, виявлених при дослідженні армії Н. Махна.

Принцип *всебічності* в даній роботі застосовано у формі комплексного підходу до об'єкту дослідження, в переліку всіх властивостей, сторін махновського руху. Використання даного принципу базується на комплексному аналізі максимально можливого переліку джерел, що так чи інакше стосуються військових сил повстанців, а також значний історіографічний доробок накопичений попередніми дослідниками.

Принцип *системності*, який сприяє розкриттю цілісності об'єкту дослідження через осягнення його внутрішніх зв'язків, був застосований в комплексному аналізі розвитку махновського війська в цілому, а також змін зовнішньо- і внутрішньополітичної ситуації в країні протягом Української революції.

Відповідно до принципу *конкретності*, що сприяє вивченню об'єкта історичного дослідження з урахуванням неповторності його змісту, дозволив описати розвиток армії Н. Махна враховуючи конкретно-історичні умови, в яких воно розвивалися: внутрішньополітична боротьба, зовнішня інтервенція, соціально-економічні можливості контрольованого регіону тощо.

Під час проведення дослідження застосовувалися загальнонаукові та спеціальні науково-історичні методи пізнання. До них належать: *аналіз, синтез, історичний, системний, кількісний* методи.

Методи *аналізу і синтезу* дали змогу дослідити окремі аспекти утворення махновської армії в контексті реалій Української революції та Громадянської війни в Росії – джерела формування загонів, особливості тактики, взаємодії з більшовиками, білими та УНР тощо. Дослідження окремих аспектів наукової проблеми дало можливість синтезувати нове знання про об'єкт дослідження.

Історичний метод дав можливість дослідити армію Н. Махна від утворення перших анархістських загонів до періоду повного краху в 1921 р. Рішення наукової проблематики зроблено в прив'язці до історичних подій 1917-1921 рр., внутрішніх та зовнішніх факторів.

Системний метод допоміг розглянути проблеми комплектування махновської армії, її складу, озброєння та бойового постачання у безпосередньому зв'язку з політичними, соціально-економічними, військово-технічними та іншими факторами. Системний аналіз визначив розуміння історії становлення махновської армії як складного нелінійного процесу.

Кількісний метод сприяв вивченню об'єкту дослідження в статистичному відношенні. Ми спираємося на велику джерельну базу, яка містить числові дані про чисельність армії Махна в порівнянні з силами союзників та супротивників.

У магістерській роботі також були використані спеціальні науково-історичні методи: *історико-генетичний, історико-типологічний, історико-порівняльний*.

Історико-генетичний метод застосовано для дослідження причинно-наслідкових зав'язків у розвитку війська Н. Махна від невеликого загону до повноцінної армії.

Історико-порівняльний метод було використано для порівняння армії Н. Махна з її ворогами та союзниками.

Історико-типологічний метод допоміг провести типологію окремих родів махновського війська (кінноти, піхоти, тачанок тощо).

Описана теоретико-методологічна база роботи дала можливість нам повністю дослідити розвиток махновської армії, виявити сутність і причинно-наслідкові зв'язки подій, пов'язаних з її розвитком, участю в бойових діях, забезпечило отримання чітких наукових результатів.

РОЗДІЛ 2. ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ Н. МАХНА ТА ЇХ УЧАСТЬ У ПОДІЯХ 1917-1921 РР.

2.1. Анархо-комуністичні загони махновців у 1917 – червні 1919 рр.

Головною соціальною та військовою базою махнівського руху в роки революції та громадянської війни було Гуляйполе – волосний центр Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Станом на 1898 рік в Гуляйполі було населення 7196 осіб. Близькість залізниці Бердянськ-Чаплін сприяла процвітанню кустарних виробів та ремесл, створенню невеликих промислових підприємств: чавунні, плитки та цегляні фабрики, механічні майстерні. У ході століпінської аграрної реформи у регіоні бурхливо росли фермерські господарства. До 1913 р. навколо Гуляйполя налічувалося 50 хуторів, 20 з них належали німцям-колоністам, які мали від 400 до 1500 десятин землі, сільськогосподарські заводи. Напередодні Першої світової війни у волосному центрі вже налічувалося понад 16 тис. жителів. На думку історика А. Шубіна район майбутнього махнівського руху був найбільш «ринковим» у всій Російській імперії (Шубін, 1998, с. 148).

Різноманітна за своїм соціальним та національним складом, що ввібрала в себе вільнолюбні, в тому числі анархічні, традиції запорізького козацтва, культурно-етнічне середовище Гуляйпільщини справило значний вплив на формування політичних поглядів Н. Махна та його соратників.

Після Лютневої революції Н. Махно став головою місцевого Селянського союзу, дії якого у березні-червні 1917 р. були мирними. Завдяки певному революційному досвіду, здобутому у 1906-1908 рр., популярності статусу політкаторжанина, Махно у серпні 1917 р. був обраний головою Гуляйпільської Ради селянських депутатів. На той час найбільшій селянській й батрацькій масі почали виявляти невдоволення політикою Тимчасового уряду і Селянського союзу та стали переходити на бік більшовиків. У ході боротьби з корнілівщиною, санкціонованою А. Керенським, Махно створив у

Гуляйполі комітет порятунку революції, організував із членів анархо-комуністичної організації бойову дружину чисельністю приблизно 60 осіб. Для озброєння «чорна гвардія» Махна використовувала вогнепальну та холодну зброю, відібрану у місцевих підприємців, поміщиків, німецьких колоністів (Волковинский, 1991, с. 29-30).

Бойовики Махна взаємодіяли з загоном Марусі Никифорової, яка була лідером анархо-комуністів м. Олександрівська та повіту, мала тісні зв'язки з місцевими більшовиками. Бойова і політична діяльність Махна і Никифорової керувалася як повітовим, так і губернським ревкомом в Катеринославі. Анархо-більшовицькі загони, зокрема Махна та Никифорової, зупиняли та роззброювали підозрілі, військові ешелони, контролювали рухи поїздів на залізничних станціях.

До захоплення влади більшовиками у Петрограді «чорна гвардія» повністю знищила поміщицьке землеволодіння у Гуляйпільській волості. За рішенням Махна поміщики та кулаки зрівнювалися у правах із трудовим селянством. Анархо-комуністи вітали жовтневий збройний переворот. Підбурювані більшовиками анархічні частини колишньої царської армії загрожували Києву розправою з гармат і 13 грудня 1917 р. були роззброєні Центральною Радою. Вже тоді загони Махна та Никифорової підпорядковувалися В. Антонову-Овсієнку, наркому Росії у боротьбі з контрреволюцією на Півдні (Волковинский, 1993, с. 31).

Після утвердження анархо-більшовицької влади на Катеринославщині на початку 1918 р. з'явилися перші ознаки розбіжностей при розподілі влади між більшовиками та анархістами. Махно розігнав районний ревком і самостійно почав створювати свої збройні сили. Цьому сприяла велика кількість зброї, відібраної у донських козаків та солдатів-фронтовиків у зв'язку з демобілізацією старої російської армії. Махну вдалося навесні організувати загін у 5000 таких солдатів. Зброя була найрізноманітнішою: російські трилінійні гвинтівки та револьвери системи Наган, трофейні німецькі та австро-угорські гвинтівки та пістолети (Махно, 1929, с. 66).

У березні 1918 р. формування Махна у Гуляйполі склалися з шести рот по 200-220 осіб кожна, єврейської роти та кавалерійського загону у кілька сотень людей. Було сформовано санітарні загони та підготовлено приміщення під лазарети. Антонов-Овсієнко виділив «полку» Махна 6 гармат, 12 вагонів снарядів, 5 вагонів гвинтівок та вагон патронів. Військово-польовий штаб «полку» очолював комісар анархо-комуніст Махно, командиром був А. Волох – колишній офіцер царської армії (Белаш, 1993, с. 23).

Загін Махна входив до складу 2-ї революційної армії Антонова. Вона була сформована з місцевих анархо-більшовицьких загонів та прикривала катеринославський напрямок. Гуляйпільському формуванню Махна було доручено обороняти ст. Чапліно (північніше Гуляйполя) від наступу військ УНР та німців. Але через жорстоку політику реквізицій анархо-більшовиків, особовий склад «полку» відмовився виступити на фронт і 15 квітня під керівництвом колишніх офіцерів підняв повстання, визнавши владу Центральної Ради. Для придушення Антонов-Овсієнко відправив бронепоезд Беленковича, який підійшов до Гуляйполя і відкрив вогонь по повсталих, а Махну ледь вдалося врятуватися (Антонов-Овсеєнко, 1933 с. 229). Цієї події Махно, очевидно, ніколи не забував, про що свідчить його патологічна ненависть до офіцерів та українського національного руху, а також ретельніший політичний контроль за своїми загонами надалі.

За словами очевидців, відступ анархо-більшовицьких військ з території України наприкінці квітня 1918 р. здійснювався у паніці. Станції Нижньодніпровськ, Синельникове, Роздори, Чапліно були забиті ешелонами з евакуйованими. За визнанням самого Махна, після втечі з Гуляйполя він перебував у глибокій депресії і з невеликою групою близьких йому людей відступив в ешелонах Червоної армії до Ростова, Царицина, а потім прибув до Москви.

Вважається, що у липні 1918 р. Махно повернувся до Гуляйполя з власної ініціативи. Але прийом його в Кремлі, тривала бесіда з В. Леніним та

Я. Свердловим у травні 1918 р., згодом заява Леніна, що їм на шляху з таким анархістом, як Махно, свідчать про інше (Тимощук, 1996).

Влітку 1918 р., коли Махно повернувся до Гуляйполя, державна варта гетьмана Скоропадського та австро-німецькі війська ще повністю контролювали становище в Україні. Тому анархо-комуністична група Махна обмежилася лише окремими терористичними актами проти офіцерів державної варти, чиновників гетьманської адміністрації, поміщиків та заможних хуторян. Спроба залучити до боротьби з вартою загін українських гайдамаків «синьожупанників» у 300 осіб в районі Звонецької Вовниги (на дніпровських островах поблизу Олександрівська) закінчилася невдало. Українські козаки, як писав Махно, незважаючи на «більшовицькі настрої» не пішли за анархо-комуністами (Махно, 1929, с. 36). Лише у жовтні 1918 р. у зв'язку з революцією в Австро-Угорщині, що розпочалася в Україні повстанням проти гетьмана, Махно зміг розгорнути масштабніші бойові дії.

З прибуттям 19 жовтня до Гуляйполя австро-угорських військ та державної варти махнівці втекли із села. Вони вирушили до свого першого рейду в район Юзово-Маріуполь. На шляху до с. Дібрівка махнівський загін відібрав у заможних селян та поміщиків кілька бричок та кавалерійських коней із сідлами, кулемет та іншу зброю, поміщиків знищували разом із їхніми маєтками. У Дібрівці махнівці з'єдналися з загonom колишнього члена «чорної гвардії» Ф. Щуся та відновили тут «радянську владу». За рахунок місцевих добровольців-селян загальні сили Махна та Щуся зросли до 1500 осіб, з яких три чверті не мали зброї. Через три дні «австрійці» атакували село і махновцям довелося відступати до лісу під артилерійським обстрілом. Австрійське командування кинуло батальйон піхоти до села, а 200-300 кавалеристам було надано наказ охопити ліс. На допомогу австрійським військам з Дібрівського та Більше-Янісольського районів підходили німці-колоністи, загони селянської самооборони та української варти. Махнівцям вдалося прорватися до лісу та піти до с. Гаврилівку лише після того, як

Махно організував загороджувальний рушнично-кулеметний вогонь (Махно, 1929, с. 80-81).

Дібрівський бій був єдиною великою бойовою операцією Махна проти австро-угорських частин. Він програв цей бій з великими людськими втратами, але вже тут Махно виявив властиву йому кмітливість і спритність, уміння вислизнути від супротивника. Саме після цього бою Махна почали називати батьком і це слово стало він нього невіддільним.

Від жорстокої поразки Махно оговтався лише після евакуації на батьківщину австро-угорських військ. Він здійснив рейд через "куркульські" хутори та німецькі колонії у Лукашово-Бразолівсько-Різдвяному районі Олександрівського повіту і ніхто вже йому не заважав спустошувати їх. Звичайним стало пограбування поїздів (Савченко, 2006, с. 34).

20 листопада Махно захопив с. Жеребець, а наступного дня він надовго повернувся до Гуляйполя. Тут було створено військово-революційний штаб боротьби з «буржуазією», куди увійшли три анархо-комуніста – Махно (командувач «армією»), Белаш (начальник штабу) і Горєв, член РКП(б), Херсонський і лівий есер Миргородський. Фронт збройної боротьби махнівців був поділений на три бойові ділянки: Царекосянтинівський, район Верхнього та Великого Токмака та Гришинський (Махно, 1929, с. 167).

На той час політична і військова обстановка в Україні у зв'язку з евакуацією на батьківщину австро-німецьких військ, різко змінилася. До влади в Києві прийшла Директорія, а Москва почала більшовицьку інтервенцію українських земель під маскою створення українських місцевих рад. Через висадку у грудні 1918 р. військ Антанти у чорноморських та азовських портах на підтримку денікінців ускладнилася стратегічна обстановка в Україні. Спроби уряду УНР отримати від Антанти допомогу зброєю та спорядженням закінчились безрезультатно. Ноту протесту Директорії з приводу висадки на її території антантівських військ було залишено поза увагою. Армія УНР опинилася між «білими» та «червоними» військами. Вона налічувала всього 40 тис. чоловік, була різношерстою: 15

тис. воїнів колишньої гетьманської армії, 5 тис. організованих С. Петлюрою регулярних військ, 20 тис. повстанців, що формувалися в курені та сотні (Ковальчук, 2006, с. 12).

Враховуючи наявність значних сил у Махна, його участь у боротьбі з гетьманською владою, комісар головного штабу Петлюри в Катеринославі отаман Горобець повів переговори з представниками махнівського об'єднаного штабу Чубенком, Горьовим, Херсонським та Миргородським про спільні бойові дії проти білогвардійців. Відповідно до підписаного 15 грудня 1918 р. договору Горобець забезпечував загони Махна зброєю, боєприпасами та продовольством, а махнівці сприяли мобілізації в армію УНР на Гуляйпільщині. Але цей «союз» був лише військовою хитрістю Махна: отримавши боєприпаси, махнівці виступили проти українських військ. Виконуючи накази командувача Антонова-Овсієнка, загони Махна розгорнули наступ на Синельникове, Лозову та Павлоград (Белаш, 1993, с. 42).

Операцію із захоплення Катеринослава Махно розпочав вранці 27 грудня. Група махнівців у робочому одязі, з вузликами, перейшла міст через Дніпро і закидала заставу гайдамаків гранатами, що послужило сигналом до загального наступу. Після короткої перестрілки головні сили Махна захопили вокзал і відкрили артилерійський вогонь по центру міста з трофейних гармат. Після «артилерійської підготовки» махнівсько-більшовицькі війська зайнялися грабунками. Гайдамаки відступили з міста, але 1 січня 1919 р. з підійшовшими зі ст. Долинської куренями отамана Самокіша чисельністю до 1500 осіб після двогодинного бою знову зайняли Катеринослав (Комин, 1991, с. 27).

Після панічної втечі з міста Махно не зміг закріпитись на ст. Нижньодніпровськ і відступив далі. Поразка експедиційного загону Махно в Катеринославі похитнуло його авторитет як воєначальника, проте носило приватний характер. Ряд інших його формувань зберігали досить

високу боєздатність і спільно з більшовиками контролювали багато станцій та міст Катеринослащини.

3-4 січня 1919 р. на ст. Пологи відбулося зібрання сорока делегатів від махнівських загонів, що ухвалило рішення про створення свого вищого військового органу – оперативного штабу. Він мав об'єднати загони у полки, надати їм тилу базу, сформувати нові частини, розподілити запаси зброї та керувати бойовими діями махнівців проти Директорії та білогвардійців. Загони, які не підпорядковувалися штабу, підлягали роззброєнню. У наказі по штабу від 4 січня йшлося про реорганізацію махнівських загонів у п'ять полків загальною чисельністю 6200 чоловік. Згідно з наказом полкам присвоювалося ім'я «батьки Махна», всі вони мали порядкові номери. Командирам полків наказувалося створити штаби, загони переформувати в батальйони, залишивши їх територіальні назви, переобрати командирів, а тих, хто втратив посаду, відправити для роботи в штаб Махна (Белаш, 1993, с. 46-50).

5 січня 1919 р. Махно повернувся із залишками свого катеринославського війська (200 чол.) до Гуляйполя та вступив у командування основними силами. 8 січня він придушив антикомуністичне повстання німецьких колоністів у с. Блюменталь та мешканців ст. Горіхове (Волковинський, 1994, с. 61). Інші загони були направлені на придушення антибільшовицьких виступів та для боротьби з білими.

За даними Белаша, у середині січня 1919 р. на фронті протяжністю 225 верст махнівці мали 15-20 тис. багнетів, 1000 шабель, 40 кулеметів (Белаш, 1993, с. 50). З урахуванням катеринославських втрат, чисельність махнівських військ у цей час навряд чи перевищувала 10 тис. чол. Вогнепальною зброєю та боєприпасами вони були забезпечені ще слабо. І все ж таки, махнівські формування виявилися надійним заслоном проти денікінців, що дозволило більшовицькій Росії після захоплення Харкова направити Червону армію на Полтаву-Київ проти української Директорії.

Денікін розраховував одним ударом покінчити з Махном до підходу Червоної армії. Наступ денікінців був повною несподіванкою для махнівців, вся увага яких була спрямована на північні ділянки фронту, на боротьбу з армією УНР. 20 січня білогвардійці захопили ст. Пологи та Оріхове, с. Неділю. У Гуляйполі залишався лише загін Чубенка у 180 чол. при 2 кулеметах, який був вибитий із села денікінською частиною чисельністю 500 шабель та 300 багнетів. У цей час становище махнівських формувань на денікінському фронті було критичним. Вони неминуче були б розбиті, якби з півночі не прийшла Червона армія.

Махно підкорився всім вимогам червоного командування про переформування своїх загонів у регулярні червоноармійські частини. 15 лютого формування Махна були включені до складу 1-ї бригади 3-ї дивізії під командуванням Дибенка. А 19 лютого у наказі командувача групою військ Харківського напрямку А. Скачко зазначалося: «З 19 та 20 полків утворити 3-ю бригаду під командуванням т. Махна, у складі якої мають утворитися 7-й, 8-й, 9-й Задніпровські стрілецькі піхотні полки». Спільно з 1-ю бригадою М. Григор'єва і 2-ю бригадою М. Худякова бригада Махно входила до складу Задніпровської Радянської дивізії під командуванням П. Дибенка. (Волковинський, 1993, с. 240).

Антонов-Овсієнко писав про добре налагоджену систему мобілізації в «махнівському районі»: частини створювалися територіально, на збірні пункти прибували вже сформовані взводи, роти, батальйони з обраними командирами, за потребою полкового комітету міг одразу зібратися весь приписний склад, що знаходився в приписному складі (Антонов-Овсеєнко, 1933, с. 106-108).

Більшість махнівських командирів пройшли Першу світову та були місцевими, уродженцями Гуляйпільщини, Бердянщини, Донбасу. Їхнє соціальне походження було досить різноманітним. У махнівській верхівці селяни були більшістю. У її середовищі переважали робітники цегельних та черепичних заводів, ковалі та ремонтники механічних майстерень,

залізничники ст. Гуляйполе, батраки, юзовські шахтарі та ливарники, рибалки, іноді люмпени (Белаш, 1993, с. 578-591).

Постачання повстанців мало свою специфіку. Червоний комбриг Махно вимагав гроші, зброю, спорядження від червоного командування і водночас брав у містах та селах усе, що вважав за корисне та необхідне для свого війська. Таким чином, поряд із централізованим забезпеченням бригади з ресурсів Червоної армії Махно використав і старі методи поповнення своєї скарбниці: «добровільні» пожертвування селян, реквізиції, контрибуції, військові трофеї, грабежі міст. Лютневі та березневі успіхи Махна на фронті згладжували недоліки у централізованому забезпеченні бригади. Тому більшовицька влада спочатку не втручалася в «постачальну» політику Махна.

Отримавши від Дибенка зброю, боєприпаси, махнівські формування на своїй ділянці фронту почали тіснити денікінців. В оперативних зведеннях штабу групи військ Харківського напрямку повідомлялося, що 4 лютого махнівці зайняли Оріхове, Новокарлівку, Новоселицю, Марфополь, Федорівку (Чубарівку). 6 лютого частини Дибенка взяли ст. Пришиб та с. Михайлівку (60 ст. півд. Олександрівська), формування Махна – ст. Пологи, захопивши значні трофеї - 2 гармати, автоброневик, кулемети та гвинтівки (Гражданская война на Украине, 1967, с. 100).

Операція із захоплення Маріуполя бригадою Махна є однією з найбільш вагомих перемог Червоної армії над Денікіним навесні 1919 р. Дії махнівців по захопленню міста і подальші грабежі місцевого населення нагадували захоплення Катеринослава махнівсько-більшовицькими військами наприкінці грудня, за значної чисельної переваги сил наступаючих. Як і в Катеринославі, Махно налагодив зв'язки з більшовиками металургійних заводів, які одночасно з прибуттям махнівців підняли в місті повстання. У бою за Маріуполь білогвардійці втратили 250 людей пораненими і вбитими, махнівці – 190. Трофеї Махна склали: бронепоезд, 18 паровозів, 2 пароплави, 2 катери і 2 млн. пудів вугілля, що призначалося

французам як оплата за постачання (Гражданская война на Украине, 1967, с. 287-292).

У першій декаді квітня махнівці продовжували наступати. Бригаді Махно відводилася головна роль у планах командувача - наступ махнівців на Таганрог і 10-ї армії на Батайськ, оточити війська Денікіна. Значна розтягнутість фронту і збільшена чисельність бригади, що набагато перевищувала звичайну штатну комплектацію, призвели до розподілу займаного нею фронту на дві бойові ділянки. На північному, Волноваському (очолював Белаш), вели бої 4 піхотні та кавалерійські полки загальною чисельністю 12 тис. багнетів та 600 шабель при 4 гарматах та 2 бронепоездах. На південному, Маріупольському (очолював Куриленко), діяли 2 піхотні полки загальною чисельністю 10 тис. багнетів, 4 гармати, 50 кулеметів. Загалом на початку квітня бригада Махна налічувала вже близько 25 тис. осіб (Архирейський, 2015, с. 83).

Протистояли махновцям частини добровольчого корпусу генерала Май-Маєвського. Скориставшись відривом бригади Махна від головних сил Українського та Південного фронтів, 7 квітня білогвардійці перейшли у наступ. Добровольчий корпус скував сили махнівців у районі Доля-Рутченково-Авдіївка-Ясинувата-Скотувата, а генерал Шкуро вдарив з півночі від ст. Частка вздовж залізниці ст. Волноваха-Кольчак-Маріуполь, забезпечивши залізницю. Головний удар Шкуро припав на правий фланг 13-ї армії. 79-й полк 9-ї стрілецької дивізії безладно став відступати, чим оголив лівий фланг бригади Махна. Відбиваючись у штикових сутичках, вона відійшла до Новомиколаївки (Шкуро, 2004).

17 квітня Вацетіс зажадав від командування Укрфронту терміново відправити на підтримку Махна одну піхотну дивізію та один полк кінноти крім бригади, зазначеної 16 квітня. Але отримав Махно набагато менше і, все ж таки, 20 квітня, після повернення Шкуро на Дон, перейшов у наступ. Антонов-Овсієнко писав: «Під Маріуполем частини Махна босі, не маючи чотири місяці відпочинку, відійшли тільки після втечі 9-ї дивізії. Тепер знову

йшли вперед, отримавши від нас два полки на підтримку» (Антонов-Овсеєнко, 1993, с. 120).

Протистояти регулярним денікінським військам у квітні 1919 р. махнівська бригада змогла завдяки своєму напівдобровольчому анархо-комуністичному складу, набутому досвіду збройної боротьби, використанню тактики добровольців та кубанців. Командири махнівських полків стали організовувати бойові дії і управляти військами з допомогою штабів, письмових наказів, топографічних карт, використовуючи технічні засоби зв'язку (телефон, телеграф, радіостанції). Махнівський штаб навесні 1919 р. став застосовувати різні форми побудови бойових порядків частин і підрозділів: у лінію, уступом праворуч-ліворуч. За наявності у противника сильної кінноти підрозділи та частини Махна вишиковувалися в каре. Піхота в стрілецькому ланцюзі розташовувалася тепер не рівномірно, а невеликими групами зосереджувалася біля кулеметів, що переміщалися вручну та на тачанках. Командний склад ознайомився і з таким видом військового мистецтва, як маневр живою силою та вогневими засобами. Основними формами маневру були обхват та обхід флангів противника, створення загрози його тилу. Обхвати та обходи в майбутньому застосовувалися махновцями майже у всіх битвах. Маневр, як правило, забезпечував перемогу, оскільки противник не витримував ударів махнівських військ на флангах і відходив через загрозу його тилу. У обороні махнівці вміло використовували місцевість, природні укриття. Дії піхоти Махна підтримувалися кіннотою, бронепоездами, іноді аеропланами та морськими катерами. Махнівці навчилися професійно використовувати артилерію, переважно польові гармати тридюймового та шестидюймового калібру (Гетьманчук, с. 176).

5 травня Махно успішно відбив другий рейд Шкуро. Підсиливши оборону на панівних висотах у с. Кам'яні Могили двома полками, він розгадав маршрут повернення кубанських козаків з тилів 13-ї армії та зустрів їх масованим рушнично-кулеметним вогнем піхоти. Рятуючись від обстрілу,

біля ст. Розівка Шкуро натрапив на заслін із двох махнівських бронепоїздів та батальйону піхоти. Він втратив обоз, до тисячі пораненими та вбитими. Використовуючи цю поразку Шкуро, махнівці розпочали контрнаступ. До 8 травня вони зайняли с. Безіменне та Корань, намагалися виконати наказ командувача Південного фронту – перерізати залізницю Микитівка-Таганрог, вийти на лінію М. Кирсанівка-Семенівська Коса. Але Махно не отримав допомоги для наступу, йому надали лише 1-й Радянський полк Чайки (Венков, 2014, с. 42).

У другій половині травня боротьба за Донбас увійшла до вирішальної стадії. Повстання дивізії Григор'єва та козацтва на Дону проти військового комунізму скували значні сили Червоної Армії. З огляду на це Денікін 19 травня перейшов у рішучий наступ. Кубанський корпус Шкуро завдав удару в стик дивізії Махна та 9-ї дивізії 13-ї армії. Першого ж дня фронт був прорваний, 9-а дивізія відступила, і кіннота Шкуро заглибилася в тил махнівських частин на 45 верст (Волковинский, 1991, с. 198).

Махно вирішив захищати свою "столицю" Гуляйполе, де 19 травня було проведено чергову мобілізацію та сформовано піхотний полк чисельністю 2000 багнетів, очолюваний Веретельниковим. Він зайняв район біля с. Святодухівка (35 ст. на схід від Гуляйполя). По лінії Каракуба-Святотроїцьке - Гайчур Белашом було виставлено північну завісу чисельністю 3000 багнетів під командуванням Паталахи. Але 23 травня полк Веретельникова був повністю порубаний козаками. Лише північна завіса вистояла, втративши 24 травня 700 людей. Відстоявши тил, махнівці наступного дня спробували вирівняти фронт. Вони зайняли Новотроїцьке, Б. Анадоль, Стіло, Ігнатівку, Карань. Махно з обуренням відхилив пропозицію Шкуро припинити з ним бойові дії та разом виступити проти Рад. 6 червня Гуляйполе було захоплено кубанськими козаками (Верстюк, 1991, с. 54-60).

Незважаючи на те, що загальна військова ситуація вимагала більш лояльного ставлення до самостійності махнівців, командування Червоною

армією вирішило скористатися поразкою махнівців для ліквідації їх як самостійної сили. Троцький вважав, що перш, ніж реорганізувати 14-ту армію, необхідно ліквідувати Махно і махновщину. Для цього було негайно відкрито агітацію проти махновщини та припинено постачання Махна грошима, бойовими припасами та іншим військовим майном. Махно у відповідь на таку політику складає із себе повноваження комбрига та змушений був тікати (Мишина, 2008, с. 113-115).

Як згадував Аршинов, у такій важкій ситуації Махно звернувся до повстанських військ з відозвою, в якій «...висвітлив становище, що склалося, заявив про свій відхід з командного посту і просив повстанців тримати фронт проти денікінців з колишньою енергією, не переживаючи через те, що вони тимчасово будуть під командуванням більшовицьких штабів. Відповідно до цього зверненням більшість махнівських полків залишилася на своїх місцях, ставши під начало червоного командування на становищі червоноармійців» (Аршинов, 1995, с. 125).

Таким чином, бойова діяльність Махна розпочалася у вересні 1917 р. зі створення анархо-комуністичного загону «чорної гвардії». Вони вітали жовтневий більшовицький переворот у Петрограді, наприкінці 1917 – початку 1918 року разом із більшовиками Олександрівського повіту Катеринославщини вели боротьбу проти Центральної Ради, встановлювали «радянську» владу, а по суті анархо-більшовицьку диктатуру. Влітку – на початку осені 1918 р. Махно перебував у підпіллі. Наприкінці 1918 р. формування послідовно дотримувалися союзу з більшовиками Катеринославщини, воювали проти гетьмана Скоропадського та УНР, полегшили захоплення Харківської та Катеринославської губерній російськими військами Антонова-Овсієнка. З січня махнівці увійшли до оперативного підпорядкування Червоної армії Росії, у лютому були перетворені на бригаду Задніпровської дивізії Українського фронту. Мобілізаційне ядро частин Махна склали досвідчені місцеві кадри фронтових молодших офіцерів та унтер-офіцерів анархо-комуністичного забарвлення, а

також більшовиків, лівих есерів. В боях з білими, сили Махна були розбиті: цим скористалися більшовики для ліквідації самостійності партизан.

2.2. Утворення, діяльність та ліквідація Революційної повстанської армії України

Наприкінці червня – серпні 1919 р. Махно, вигнаний із Червоної армії, не припиняв боротьби з Денікіним. Але сутички Махно з Червоною армією були неминучими, оскільки йому доводилося поповнювати запаси зброї та боєприпасів у містах, які ще залишалися під охороною червоних частин. Махно не збирався воювати з ними, хоча без зайвих труднощів міг розгромити нечисленний Єлисаветградський гарнізон.

З Єлисаветграда махнівці рушили на Балки – Покровське – Губовку – Кременювату - Кампаніївку - Сасово, де знаходився штаб повстанських загонів М. Григор'єва. Під виглядом об'єднання сил Махно розраховував збільшити свій загін і за першої нагоди вбити зрадника більшовицької влади. У Сасовці Махно і Григор'єв насилу домовилися, що головою Реввійськради повстанської армії буде Махно, командувачем Григор'єв, начальником штабу брат Махно Григорій, більшістю членів штабу махнівські командири. Штаб, по суті, став махнівським і дні Григор'єва були пораховані. Ад'ютант Махно Р. Троян згадував, що у переговорах у Сасовці Махно запропонував бити Петлюру і Денікіна, а Григор'єв – більшовиків (Белаш, 1993, с. 294).

Загони Махна тим часом пересувалися селами Олександрійського повіту Херсонської губернії, об'єдналися з григор'ївцями, використовуючи місцеві людські ресурси для поповнення особового складу. Але партійних та радянських працівників махнівці не винищували, про це відомостей не надходило. Наприкінці липня 1919 р. загальна чисельність махнівсько-григор'ївських загонів становила 5-6 тис. чол. при 5 гарматах. Колишні полки Махна, які перебували у складі Червоної армії, під керівництвом його соратників у цей час билися проти білогвардійців у районі Кривого Рогу під

загальним командуванням І. Федько. Махно розраховував на наближення фронту та з'єднання з ними. До того ж, він вичікував сприятливого моменту для усунення Григор'єва та своєї реабілітації перед керівництвом комуністичної Росії.

Оперативна обстановка на Півдні України у липні 1919 р. постійно змінювалася. Між білими та червоними розгорнулася боротьба за стратегічну ініціативу. 26 липня Головком Росії С. Каменєв поставив Українській групі військ Південного фронту (була утворена 29 червня 1919 р. зі з'єднань 12-ї та 14-ї армій, а також військ Харківського окружного військового комісаріату – прим автора) завдання: розбити денікінців, які займають Крим і наступаючих на нижньому Дніпрі, опанувати цей район, до Маріуполя включно, знищити «повстанські банди» у всьому районі. Але цей наказ виявився нездійсненим.

Саме у цей, важкий для РКП(б) період, Махно ліквідував у найближчому тилу Червоної армії отамана Григор'єва та його загони. Це сталося 27 липня у с. Сентове, що на Єлисаветградщині. Усвідомлюючи значення скоєного акта, Махно з загоном негайно рушив до найближчої залізничної станції і надіслав до Москви телеграму про вбивство їм контрреволюціонера Григор'єва. Розрахунки Махна на реабілітацію перед вищим комуністичним керівництвом справилися (Верстюк, 1990, с. 123-125).

У цей час Денікін вирішив розгромити 12-у і 14-у червоні армії для забезпечення безпеки лівого флангу Добровольчої армії, що наступала на Москву. 11 серпня він поставив завдання генералу Май-Маєвському утримувати Знам'янку, а командирі 3-го окремого армійського корпусу генералу Шиллінгу в найближчий термін за сприяння Чорноморського флоту захопити Херсон, Миколаїв та Одесу, потім Вознесенськ і Роздільне. Червоний фронт на півдні України остаточно розвалився, що викликало серйозне занепокоєння у Москві. Досі червоні частини на Правобережжі та півдні України відволікали значні сили Денікіна від безпосереднього наступу на центр Росії - Москву. Тому 7 та 9 серпня Ленін передав Троцькому

вказівку до останньої можливості не здавати Одесу та Київ, оскільки «це питання про долю всієї революції» (Какурин, Вацетис, 2002, с. 186)

У такій обстановці Махно закликав частини Червоної армії, що відступали з півдня, приєднатися до нього і дати відсіч білогвардійським військам. 5 серпня він видав наказ щодо «Повстанської армії України», який проголошував її створення і наказував вступати до неї всім бажаючим. Після ліквідації Григор'єва та статті Троцького про Махна як чесного отамана ЦК КП(б)У назвав махнівські загони вже не бандитськими, а повстанськими.

Виконання директиви командування 12-ї армії залишатися на місці і піднімати населення на боротьбу з Денікіним, по суті, взяв на себе Махно. Район Помічної, Єлисаветграда і Вознесенська став першим опорним пунктом, де він упорядкував частини Червоної Армії, що відступали з різних сторін. За даними Аршинова, тут їх було сформовано в чотири бригади піхоти і кавалерії, артилерійський дивізіон і кулеметний полк загальною чисельністю 15 тис. чоловік (Аршинов, 1995, с. 135).

24 серпня з району Нового Бугу на з'єднання з Махном рушили його колишні полки під командуванням А. Калашнікова. Їхній маршрут пролягав через Бобринець-Рівне-Помічну 30 серпня вони прибули до Добровеличківки, де знаходився штаб Махна. Представники останнього запропонували командуванню інших частин 58-ї дивізії припинити відступ та разом боротися з денікінцями. Червоні командири відкинули спілку з анархістами. А в цей час на мітингах у червоних частинах махнівські агітатори обіцяли розгромити денікінців та відновити Радянську владу в Україні. Вони вплинули на настрої червоноармійців і більшість підрозділів Червоної Армії вступили до армії Махна (Белаш, 1993, с. 292, 299).

Таким чином до Повстанської армії увійшли підрозділи трьох бригад Червоної армії, якими командували Губанов, Дяченко та Маслов. У їхньому складі знаходилися 11 полків (1-й, 2-й, 3-й та 4-й Новоспасівські, 5-й та 6-й Задніпровські, 4-й Радянський, 1-й Олександрівський та зведений полк Судженка), два артилерійські дивізіони (Миронова і Виноградова) та

міжнародний батальйон Еймана. Враховуючи штатну структуру Червоної армії, ймовірна чисельність військ, що приєдналися до Махна, становила 15-20 тис. бійців. Розташовувалась Повстанська армія в ті дні в Добровеличківському районі, займала кілька десятків сіл по фронту 40 і завглибшки 30 верст. 31 серпня на зборах її комскладу було вирішено питання про реорганізацію армії у зв'язку з переходом до партизанських дій. Особливу увагу зверталось на зменшення обозу, збільшення кінноти, підвищення маневреності частин та підрозділів. Збори обрали Реввійськграду армії у складі 35 осіб (голова Лашенко, секретарі Ф. Шпот та Хохотов). Завідувачем військово-організаційного відділу був обраний Хохотов, культурно-освітнім В. Волін (Ейхенбаум). Збори обрали штаб армії на чолі з командармом Н. Махном та начальником штабу В. Белашем. Війська Махна тепер іменувалися «Революційною повстанською армією України (махнівців)» (Шубин, 1998, с. 68).

Повстанська армія до вересня 1919 р. займала район Новоукраїнка-Олександрівка-Плетений Ташлик-Адабаш. Проти повстанців діяли найкращі сили Новоросійської групи білих – 4-а дивізія генерала Слащова та бригада полковника Складорова. Рішучими контратаками вони не дозволяли військам Махна прорватися на південь від лінії Помічна-Ольвіополь. Слащов вирішив розвинути успіх і атакував махнівців з фронту через Арбузинку та з флангів на лінії Ольвіополь-Рівне-Петрівка-Іванівка. 10 вересня Сімферопольський офіцерський полк слащовської дивізії зайняв Ольвіополь, але в районі Арбузинки відбувся запеклий зустрічний бій. Махнівці втратили 4 гармати, 300 полонених та відійшли на Новоукраїнку. 12 вересня розгорнулися бої на р. Карасельна, внаслідок яких білогвардійські частини 4-ї дивізії зазнали великих втрат і лише до 17 вересня вийшли на лінію ст. Помічна-Петрівка. У відповідь Махно атакував частини сусідньої 5-ї зведеної дивізії білих у напрямку Єлисаветграда: зім'яв їх.

Тим часом частини УНР зайняли лінію Фастів-Володарка-П'ятигори-Цибулівка-Умань-Ольвіополь, та зіткнулися з махнівцями. Петлюра

запропонував Махну діяти спільно проти денікінців. Щоб отримати боєприпаси та позбутися поранених, Махно в черговий раз схитрував і 20 вересня у Жмеринці уклав "союз" із Петлюрою. У ході бою січовиків з денікінцями за м. Умань армія Махна пішла у степи партизанити, залишивши поранених та тифозних під опікою бригади УСС (Скирда, 2001).

24 вересня 1919 р. у Великій Ташличці Махно атакував 1-й Сімферопольський офіцерський та Слов'яносербський полки дивізії Слащова. Під натиском махнівців офіцерський полк відійшов, а Слов'яносербський, який складався з колишніх червоноармійців (полонених), перейшов на бік Махна.

27 вересня 1919 р. під с. Перегонівкою відбулася найбільша битва Повстанської армії Махна з військами Денікіна: 1-му корпусу Махна, який займав лінію Коржовий Кут-Перегонівка (на р. Ятрань) протистояли 1-й Сімферопольський, 2-й Феодосійський та Керч-Єнікальський полки. 2-й махнівський корпус займав найголовнішу, східну, ділянку по лінії від Перегонівки до Краснопілля, також по р. Ятрань, маючи перед собою 1-й, 2-й Лабінські (пластунські) та 51-й Литовські полки. 4-й корпус повстанців займав південний край фронту і мав перед собою білогвардійські частини, що прибули напередодні, сформовані з гімназистів і реалістів. 3-й корпус махнівців знаходився у тилу на західній стороні. Уся кіннота Махна була зосереджена на північній ділянці біля Умані, перебувала у резерві. Загалом махновцям протистояло 20 тис. багнетів і 10 тис. шабель. Сили сторін були приблизно рівними (Ковальчук, 2012, с. 45).

О 2-й годині ночі 27 вересня махнівці почали наступ по всьому фронту, висунувши вперед бомбістів-мінерів. Махнівська кіннота прорвалася в Умань і розгромила там білогвардійський гарнізон у кілька тисяч людей. І на південній ділянці полки 4-го махнівського корпусу розбили білих, захопили в полон близько 3000 людей. Але на центральній (східній ділянці) частини Повстанської армії не змогли прорвати фронт. Результат бою вирішила махнівська кавалерія, що вчасно прийшла з Умані і, вдарила в тил

денікінських частин двома групами. Перша полонила Лабінські полки, друга у Перегонівки порубала «литовців», які не бажали здаватися. Така ж доля спіткала всі три кримські офіцерські полки генерала Слащова. Переслідуючи офіцерів 25 верст, махнівці не щадили нікого, полонених не брали (Семанов, 2005, с. 136-138).

Битва під Перегонівкою є однією з найяскравіших перемог Махна у битвах громадянської війни. Тут його частини не займалися пограбуванням захоплених населених пунктів, виявили мужність і стійкість, зуміли протистояти професійним офіцерським полкам генерала Слащова та вщент розбити їх. У цій битві виявився полководчий талант Махна. Він, його штаб і командири вміло сконцентрували на лівому фланзі найбільш боєздатну частину своєї армії - кінноту, організували обхід і фланговий удар по супротивнику, вразили його тил, чим було вирішено результат бою. У цій битві махнівці вміло використовували артилерію проти піхоти противника, перекатні гарматні залпи ними відбувалися за всіма правилами військового мистецтва.

Прорив на оперативний простір біля Перегонівки Махно здійснив у той момент, коли після боїв із повстанцями війська Шиллінга мали вступити в бої з силами УНР, а основні загони Денікіна проривалися в бік Москви. Убезпечивши, в такий спосіб свою армію від переслідування, 28 вересня 1919 р. Махно зосередив її на р. Синюсі та наступного дня його Штаб та РВС ухвалили рішення про глибокий рейд на Катеринославщину – до тилкових баз та комунікацій Денікіна (Кубанин, 1926, с. 86-87).

У свій рейд Повстанська армія Махна вирушила похідним порядком трьома основними колонами. Піхота на тачанках та кавалерія здійснювала щоденно переходи у 80-90 верст. У ході рейду денікінськими тилами, що тривав тиждень, махнівці захопили 20 гармат, понад 100 кулеметів, полонили 120 офіцерів і 500 солдатів. До 23 жовтня 1919 р. махнівські війська займали Північну Таврію та частину Катеринославської губернії від Альошок до Синельникового та від Маріуполя до Східного Донбасу. Ішли запеклі бої в

районі Волновахи, Оленівки, Цареконстантинівки, куди Денікін направив свої резерви і навіть фронтові частини. Успіхи Повстанської армії змусили Денікіна переглянути весь свій стратегічний план, уповільнити наступ на Москву. Аналізуючи згодом причини своєї поразки на головному напрямі, він писав: «Становище ставало грізним і вимагало заходів виняткових. Для придушення повстання довелося, незважаючи на серйозне становище фронту, знімати з нього частини та використовувати всі резерви» (Денікін, 1926, с. 146).

У середині листопада 1919 р. стратегічна ініціатива на фронтах остаточно перейшла до червоних. На відміну від Денікіна, командування Червоної армії використало всі можливості для створення значної переваги на Південному фронті. 14 листопада Політбюро РКП(б) обговорило пропозицію про стратегічний наступ, в якому велике значення надавалося діям Махна.

На початок грудня 1919 р. слащовська дивізія закінчила переформування в корпус і спільно з групою генерала Ревішина приступила до активних дій проти Махна на обох берегах Дніпра – Ревішин відволікав увагу махнівців зі сторони Синельникова, а частини корпусу Слащова глибоко ешелонованої групою захопили Верхньодніпровськ та вийшли до ст. Сухачівка, 19 грудня, зайняли Катеринослав і тиждень його утримували. 1-й донецький корпус здав місто без бою і відкотився від нього на 35 верст на південь. З Катеринослава пішло 25 тис. махнівців, у тому числі 14 тис. піхоти, 6 тис. кавалерії, обозні служби та артилерія. Хворих та поранених було 10 тис. чол. На озброєнні армія мала 42 тридюймові гармати, 2 шестидюймові, 4 бронеавтомобілі, 4 бронепоезди, бл. 1000 кулеметів. Білим як трофеї дісталися бронепоезд і 2 броньовики.

26 грудня слащовські війська без бою залишили Катеринослав і праворуч Дніпра відступили до Олександрівська. Наступного дня біля Кічкаського мосту вони захопили 5 гармат 2-го махнівського корпусу та пішли на південь. Силами 4-го корпусу Махно спробував організувати

переслідування білих, але Слащов прикрив свій відхід кіннотою та відступив похідним порядком до Криму (Ковальчук, 2012, с. 48).

Війна Махна з денікінською армією закінчилася, тепер його найбільше хвилювали зустріч та взаємини з Червоною армією, що вступила до «Махнівського району». Враховуючи величезний внесок його армії у розгром Денікіна, Махно розраховував на реабілітацію в очах РКП(б), повернення до лав червоних командирів. Але лідери РКП(б) були іншої думки.

З контрнаступом військ Південного та Південно-Східного фронтів у середині листопада 1919 р. стало зрозуміло, що Червона армія може добити Денікіна і без армії Махна. ЦК РКП(б) не хотів ділити владу в Україні з анархістами-махновцями. Ленін і Троцький чудово знали, що «куркульські верхи» не вели боротьбу з Денікіним і не брали участь у повстанському русі, але для компрометації повстанства перед бійцями та командирами Червоної армії вони допускали всі засоби, у тому числі і брехню. Ставлення до махнівців як до ворогів більшовицької влади Ленін та Троцький виробили задовго до оперативного зіткнення Повстанської та Червоної армій (Голованов, 2008, 78-80).

28 грудня 1919 р. частини 14-ї армії, що наступали, в Павлоградському повіті зіткнулися з махнівськими загонами і приступили до їх ліквідації. У цей же час головні сили Махна переслідували слащовські війська, які ледве вирвалися зі створеного повстанцями кільця під Катеринославом. Махно, що знаходився в Нікополі, 29 грудня 1919 р. дав наказ своєму Кримському Корпусу і 3-му полку розгорнути наступ на Перекоп і Миколаїв, куди відступали білі війська. 30 грудня Махно з 1-м і 2-м корпусами розташувався в Олександрівську і дочекався прибуття сюди 2 січня 1920 р. бригади Левінзона. На кілька днів у місті склалося мирне двовладдя. У доповіді Якіру Левінзон ні словом не обмовився про махнівські «безчинства», які оголошувалися головною причиною для ліквідації махновщини. Навпаки, він повідомив, що на стінах будинків у місті розклеєно наказ Махна про розстріл на місці за грабіж, що Олександрівськ охороняється махнівськими кінними

роз'їздами. Через дружні стосунки махнівців і червоноармійців розпочати військові дії проти них Левінзон не наважився. Він просив вказівок у Якіра, про що останній доповів командарму Уборевичу. У разі отримання наказу про початок воєнних дій проти Махна, Якір просив надати йому ще одну бригаду. Для приспання пильності Махно Левінзон вступив з ним у переговори (Какурин, Вацетис, 2002, с. 145-146).

4 січня 1920 р. по військам 14-ї армії було проголошено секретний наказ № 01, в якому зазначалося: «Під час просування вжити всіх заходів до поголовного роззброєння населення та знищення банд Махна. Начдиву 41-ї, залишаючись в армійському резерві, зосередити дивізію в районі Оріхове-Пологи-Гуляйполе. Начдиву Латиської до 12 січня зосередити дивізію в районі с. Юріївка, вести нещадну боротьбу з партизанщиною, суворо керуючись наказом №180 Республіки» (Анархисты, 1999, с. 257).

Щоб спровокувати відмову Махна від підпорядкування Червоної армії та роздавити його, РВС 14-ї армії за вказівкою І. Сталіна, члена Політбюро ЦК РКП(б) та РВС Південно-Західного фронту, 8 січня вимагав від Повстанської армії висунутись на польський фронт за маршрутом: Олександрівськ-Черкаси-Бровари-Чернігів-Ковель, про своє рішення доповісти до 12.00 9 січня. Як пише той же Аршинов: «Усім стало ясно, що це перший крок більшовиків до нового нападу на махнівців. Направити повстанську армію на польський фронт – це означає перерізати його головну артерію. До цього прагнули більшовики, щоб мати можливість безперешкодно господарювати у непокірному районі, і це чудово бачили махнівці. Крім того, саме це звернення обурило махнівців: ні 14-та армія, ні якась інша червоноармійська одиниця не знаходилася в жодному зв'язку з махнівською армією; найменше вони могли давати накази повстанській армії, що винесла на своїх плечах всю тяжкість боротьби з контрреволюцією» (Аршинов, с. 150-151).

Воювати з комуністичною владою Махно не збирався. Незважаючи на це, 9 січня Всеукраїнський ревком заявив, що «Махно не підкорився волі

Червоної Армії, відмовився виступити проти поляків, оголосивши війну Робітничо-Селянській Червоній Армії». Всеукраїнський ревком оголосив Махна та його формування «поза законом як дезертирів і зрадників», і всі хто підтримували або вкривали «зрадників народу» підлягали «жорстокому винищенню».

Частини 42-ї, 45-ї, 46-ї, Естонської та Латиської дивізій, загальною чисельністю бл. 50 тис. чол. оточили головні сили Махна в Олександрівську. У ніч на 10 січня (до опублікування постанови про оголошення Махна поза законом) вони розпочали роззброєння махнівців, які не чинили їм опору та влилися до складу Червоної армії. Махно зі штабом і загonom із 300 кавалеристів пішов у район Дібрівських лісів (Білий, 1971, с. 11).

Але резервів у червоного командування не було, щоб знищити Махна. При цьому треба було продовжити боротьбу проти Слацова. Сучасні дослідники вважають, що у лютому-березні 1920 р. Махно перебував у стані духовної кризи і не мав певної програми відновлення армії, оскільки загибель її була заздалегідь зумовлена (Комин, 1991, с. 55).

За оцінкою командування Південно-Західного фронту махнівський рух вилився в напади на слабо захищені вразливі пункти, залізницю. Його сили у березні-квітні коливалися від 600 до 1000 піших та кінних з тачанками та кулеметами. Взимку-навесні 1920 р. невеликий загін Махна забезпечувався продуктами, фуражем, кіньми за рахунок місцевих селян. Бойові дії його розпочалися у березні та обмежувалися Олександрівським повітом.

Будь-яка підтримка Махна жорстоко припинялася червоними каральними загонами. Для роз'яснення повноважень командирів частин, що ведуть боротьбу з Махном голова РНК Української Радянської Республіки Х. Раковський і командувач Південно-Західним фронтом А. Єгоров 20 квітня 1920 р. розробили відповідну інструкцію, після чого проводили обшуки та розстріли. Така ж доля чекала і на заручників, якщо хтось із мешканців села йшов у повстанські загони, інструкція надавала право губвійськкоматам вилучити всіх чоловіків села, здатних носити зброю (від 19 до 45 років), під

конвоєм відправити їх у запасні частини та тилове ополчення. Під час зачищення українського села передбачалося накладення контрибуції продуктами чи грошима, виселення сімейств «бандитів» з конфіскацією майна та передачею бідності, артилерійський обстріл селища, аж до повного його знищення (Савченко, 1990, с. 80).

За вказівкою Леніна для такої «профілактичної» роботи в «махнівському районі» було залучено 1-у Кінну армію. Завдання з перекидання військ Кавказького фронту на Подніпров'ї він поставив 11 березня 1920 р. Від ударів червоних кіннотників Будьонного постраждали переважно мирні жителі. Белаш згадував, що 1-а Кінна армія розгорнутим фронтом підійшла до «махнівського району» з боку Ростова і на початку травня «гартованим залізом випалювала махнівську виразку» – вилучала зброю, розстрілювала селян, які будь-коли служили в Повстанській армії Махно.

За даними червоного командування до 6 травня в загоні Махна залишилося всього 400 кавалеристів і 500 піхотинців при 34 кулеметах на тачанках і 3 тридюймових гарматах. Але ганятися за ним будьонівці не мали часу – вони поспішали зупинити наступ військ Пілсудського і Петлюри на Київ (Ермаков, Талеров, 2018, с. 340-341).

Крім загону Махна, що складався в основному з командирів його колишнього 1-го корпусу, навесні 1920 р. стали відроджуватися й інші махнівські загони. У наказі начальника тилу Південно-Західного фронту Р. Ейдемана від 7 травня зазначалося, що «після проходження частин 1-ї Кінної армії махнівські банди знову підняли голову. Починаються нальоти на залізничні станції, псування шляхів, телеграфних ліній, нальоти на міста». Очевидно, цей наказ мав на меті дискредитувати Махна як ворога «радянської» влади, бо насправді махнівці в цей час не мали сил для «нальотів на міста», а шкодити Червоній армії, порушувати її комунікації для допомоги Врангелю та полякам вони не збиралися.

Після виходу поляків та українців до Дніпра переслідування Махна червоними послабшало і він рушив до Олександрівського повіту, вбираючи невеликі групи колишніх повстанців. Штаб Махно вирішив розгорнути агітаційно-пропагандистську роботу серед місцевого населення та червоноармійських частин. У квітні-травні були видані махнівські звернення-листівки «До червоноармійців», «До всіх працівників сохи та молота», «Хто такі махнівці і за що вони борються», "Вперед! Батько Махно кличе тебе вперед!», «Слово махнівців трудовому козацтву Дону та Кубані». Вони пояснювали мету анархо-комуністичного руху Махно. Своїм ворогом махнівці, як і раніше, вважали білу армію, а не комуністичну владу. Вони закликали не до боротьби з більшовиками, а лише зі зловживаннями червоних комісарів (Беспечный, Букреева, 1996, с. 112-113).

12 травня біля с. Басань махнівців атакував полк Червоної армії, але фланговими ударами кінноти вони змусили червоноармійців до втечі, захопили багато кулеметів та 4 гармати. Розвиваючи наступ, загін Махна увірвався на ст. Пологи, а надвечір без бою зайняв Гуляйполе. Тут 800 червоноармійців перейшло на бік Махна – вся 126 бригада 42-ї дивізії. 14 травня махнівці атакували штаб 6-ї кавдивізії в Новоуспенівці, захопили касу 1-ї Кінної армії, але захопилися трофеями. У цей час червоні охопили село з усіх боків та завдали махновцям величезних втрат: 1000 чол. вбитими та пораненими. Белаш писав про втрату тут махновцями 2000 багнетів, 500 шабель, 50 кулеметів та 12 гармат. До 15 травня в загоні Махна налічувалося всього 150 шабель та 10 кулеметів (Савченко, 2005, с. 232).

Таким чином, Революційна повстанська армія, яка створювалась Махном для боротьби з денікінцями, після перемоги над останніми, була розгромлена більшовиками. Розрахунки Махна на союз із Червоною армією не виправдалися. У грудні 1919 р. Ленін, ЦК РКП(б) розробили стратегічну лінію «української політики», яка передбачала ліквідацію всіх, хто не сприймав диктатуру РКП(б), її військових комісарів. Незважаючи на оголошення Махна поза законом та розстріл командного складу його армії,

він підкорився вимогі Всеукраїнського ревкому та розпустив свої війська, більшість із яких поповнили лави Червоної армії. Рятуючи життя, Махно та його найближчі соратники у лютому-квітні 1920 р. переховуючись, переміщалися в Олександрівському повіті. Вони намагалися уникати зіткнень з каральними червоними військами і чинили опір лише при зустрічі з ними та за зіткнень. Наприкінці квітня-першої половини травня через «махнівський район» пройшла 1-а Кінна армія, що мала завдання завершити знищення залишків махнівських формувань. Лише війна більшовицької Росії з Польщею, Директорією УНР та Врангелем не дозволили Червоній армії ліквідувати махновщину навесні 1920 року.

2.3. Відродження армії Н. Махна та її останні військові операції

Користуючись зайнятістю більшовиків в боротьбі з поляками та українцями, Н. Махно активно накопичував сили. В основному це відбувалось за рахунок переходу на його бік червоноармійців. 15 травня біля с. Андріївка (10 верст на захід від Волновахи) махнівці полонили й приєднали до свого загону батальйон ВОХР (500 багнетів з 7 гарматами). У Мар'їнці Махно об'єднався з загонами Кожина та Маскалевського. 22 травня махнівський авангард у 200-300 шабель несподівано натрапив у Новомихайлівці (15 верст на захід від Оленівки) на 3-й полк 42-ї дивізії. Більшість особового складу полку перейшла на бік Махна, інші втекли на Єленівку.

27 травня у с. Олександрівка (20 верст на південь від Барвінкового) на зборах махнівського загону було обрано новий склад РВС під назвою "Рада революціонерів-повстанців України (махнівців)". Його головою став Махно, заступником – Белаш, секретарем – Хохотва. Цей орган мав об'єднати всі розрізнені махнівські загони. Рада складалася з відділів: оперативного (Н. Махна, А. Калашніков, В. Білаш), адміністративно-організаційного (В.

Куриленко, С. Каретников, Л. Бондарець), культурно-просвітницького (А. Буданов, Д. Попов, А. Матросенко) (Гетьманчук, 2006, с. 178).

З 31 травня за дорученням ЦК, а також В. Леніна боротьбу з Махном очолив Ф. Дзержинський. Він одразу ж ввів у дію Чаплінську групу під командуванням Стеслицького, яка негайно зайнялася зачисткою сіл Гуляйпільського району, розстрілами непокірних.

2 червня загін махнівців у 500 шабель та 800 багнетів при 3 кулеметах зайняв села Юріївка, Василівка та ст. Варварівка (30 верст на південний захід від ст. Лозова). А 5 червня Махно розгромив у с. Знам'янка Павлоградського повіту 3-й запасний латиський батальйон, який «збирав» у місцевих жителів хліб. Махнівці захопили 2 гармати, 400 снарядів, 40000 набоїв та 4 кулемети. За це червоні війська жорстоко розправилися із селом. На мешканців Знам'янки 17 червня було накладено контрибуцію у розмірі 3000 рублів з кожного будинку, з куркулів по 10000 рублів з вимогою видати махнівців, місцевих повстанців. Після двогодинного ультиматуму червоні війська відкрили по селу артилерійський вогонь, спалили 30 будинків, розстріляли 10 осіб, взяли 301 заручника у віці від 15 до 75 років, відібрали 150 голів рогатої худоби, 1500 пудів зерна. 6 червня махнівці повернули до Гуляйпільського району та на ст. Зайцево захопили продовольство та боєприпаси, що прямують на фронт (200 гвинтівок, 2 кулемети, 30000 набоїв, багато обмундирування, 2 вагони сірників, 2 вагони солоної риби (Махно и махнівское движение, 1993, с. 38-39).

Поверненню махнівців у рідні краї сприяв виступ Врангеля із Криму. 6 червня у с. Кирилівна (на схід від ст. Якимівка) висадився десант під командуванням генерала Слащова (6,5 тис. чол.), який швидко просунувся до Мелітополя. 7 червня на Чонгарі та Перекопі перейшли у наступ корпусу генералів Кутепова та Писарева. Зім'яті несподіваним ударом частини 13-ї червоної армії відступили і до 12 червня врангелівці почали контролювати лівий берег Дніпра від гирла до Каховки (Посадский, 2006, с. 29).

До 15 червня в районі Чаплино-Гришино-Волноваха-Пологи армія Махна опинилася у червоному кільці. Незважаючи на значну перевагу червоних у бойовій техніці махновцям вдалося 16 червня вирватися з кільця та зайняти Новопавлівське, а 18 червня – с. Туркенівка. Червоні війська знову впустили Махна. Держинський виявився безсилим у боротьбі з ним. Він звернувся до Леніна з проханням вирішити в ЦК ВКП(б) питання про його відкликання з «українського відрядження», писав при цьому: «Величезною перешкодою у боротьбі – відсутність чекістів-українців. З Махно мені не щастить». Ленін задовольнив прохання Держинського, відкликавши його із Харкова, та в подальшому 30 липня призначив головою Тимчасового ревкому Польщі – найвищого органу Польської Радянської Соціалістичної Республіки.

У липні 1920 р. військові дії проти махнівців перейшли в компетенцію штабу військ ВОХР РРФСР, який зосередив для боротьби з Махном частини тилу 13-ї армії та формування, створені з мобілізованих у Росії чекістів.

8 липня армія Махна сконцентрувалася в районі Новоуспенівки. Її чисельність, за даними Белаша, зросла до 2000 шабель, 8000 багнетів, 300 кулеметів і 12 гармат. За агентурними даними штабу ВОХР РРФСР сили Махна склалися з трьох піхотних полків під командуванням Кахоніна, Огаркова і Клейна чисельністю 1200-1500 багнетів кожен, двох кавалерійських полків по 800-1000 шабель кожен під загальним командуванням Ф. Щуся. Махнівські частини зберігали червоноармійський штат: полки мали по 3 батальйони (кавескадрони), які, у свою чергу, склалися з трьох рот або сотень чисельністю 100 багнетів – 80 шабель. Особливий статус мали «гвардійські частини»: «чорна сотня» (до 200 шабель), артилерійський дивізіон (4 батареї по 3 гармати) та кулеметний полк (до 200 кулеметів). Похідний лазарет махнівців налічував до 100 санітарних тачанок із великою кількістю медикаментів (Тимошук, 1996).

Розраховуючи маршрут руху, оперативний відділ махнівського штабу намагався максимально виключити зіткнення з фронтовими та тиловими

частинами червоних. Протягом шести днів махнівська армія провела низку оперативно-організаційних заходів щодо дезінформації червоного командування. З 11 липня вона розділилася на дві групи, які зображали рух у різних напрямках, маючи загальний кінцевий маршрут. Основна група у складі піхотних, кавалерійських та кулеметних полків, артдивізіону під командуванням Махна та його штабу висувалась із сіл Врем'ївки та Янісоль на Пречистівку-Павлово-Микільське-Василівку. Друга група – піхотний полк Клейна та батальйон Філі з лазаретом та обозом при 2 гарматах рухалася через Всесвятське на Павлівку. Безладним переміщенням у Гришин-Гуляйпільському районі обидві групи заплутали частини ВОХР, створили у них припущення про підготовку прориву махнівців до Донецького басейну. Цим було забезпечено безперешкодний перехід на Харківщину основних сил махнівців та обозу через лінії залізниць, що охороняються червоними бронепоездами, між ст. Гришино-Гродівка та ст. Слов'янськ-Шидлівка. Зазнавши невеликих втрат через неузгоджені дії групи Клейна, армія Махна відірвалася від червоних частин і 17 липня вийшла до Ізюму.

Подальший шлях Махна пролягав до Константиноградського повіту на Полтавщину, де була досить незначна кількість червоних військ. Після дводенного відпочинку армія Махна створила видимість руху до Харкова, а потім повернула на захід. 26 липня у Карлівці махнівці захопили обоз 7-го трудового полку, а наступного дня пройшли через с. Михайлівку у м. Нехворощу, де до них приєдналися повстанські загони Левченка та Живодера.

9 серпня махнівці легко захопили м. Зіньків, вибили місцевий гарнізон (271 батальйон ВОХР та міліцію чисельністю 1450 чол.). У цьому місті вони вбили лише 27 членів КП(б)У, місцевих активістів, які чинили опір. У Зінькові махнівці конфіскували з міських складів 1000 пудів борошна, 600 пудів крупи, 20000 пудів зерна, 420 пудів солі, 39 пудів цукру. Більшість з цих продуктів вони роздали селянам навколишніх сіл та місцевим жителям. 15 серпня махнівці залишили Зіньків, а 16-го зайняли м. Миргород. Частини

місцевого гарнізону чисельністю до 1500 осіб. не чинили опору (Алешкин, Васильев, 2012, с. 94-95).

Занепокоєний успіхами Махно Ленін зажадав від ЦК КП(б)У виділити «кращих працівників, здатних підняти боєздатність елементів, боротися з дезертирством, бандитизмом». «Небоєздатність» червоних частин у боротьбі з Махном пояснювалася їх почуттям спорідненості з анархо-комуністичними махнівськими формуваннями, невдоволенням рядового складу політикою РКП(б), репресіями проти всіх інакодумців.

Переслідування махнівців велося багатьма частинами, організація операцій доручалася різним особам, передавалася по естафеті з рук у руки, принаймні проходження махновцями тієї чи іншої ділянки тилу Південно-Західного і Кавказького фронтів. Це було однією з причин невдач червоних військ на махнівському фронті. Кожен воєначальник прагнув насамперед не допустити прориву Махна у «свій регіон». Та й Махно вміло уникав зустрічей та боїв із частинами Червоної армії.

Таким чином, влітку – на початку осені 1920 р. Махно вдалося відтворити свою Повстанську армію. Основною соціальною базою нової махнівської армії були червоноармійські частини, що влилися в неї, і окремі групи червоноармійців, міські і сільські низи, невелику частину її рядів становили випущені махновцями з в'язниць карні злочинці. Пересуваючись територією Катеринославської, Полтавської, Харківської губерній та області війська Донського, він активно поповнював свою армію за рахунок червоноармійців, насильно мобілізованих військкоматами селян, бідняцьких та люмпен-пролетарських верств населення, накопичував сили для боротьби з Врангелем у союзі з Червоною армією. Знищення продорганів, командного складу червоних частин, партійних і радянських працівників було не правилом, а винятком і стало реакцією у відповідь на їх опір, репресії червоних до махнівців і жителів «махнівських сіл». Навіть після жорстких військових заходів РКП(б), спрямованих на повну ліквідацію махновщини, «чорний терор» у відповідь не був самоціллю. Махно наполегливо намагався

довести свою «революційну правоту» і домогтися примирення з РКП(б) (Ермаков, 1991, 83).

У вересні 1920 р. стратегічна ситуація на Південно-Західному фронті в Україні змінилася. Після поразки під Варшавою Червона армія із величезними втратами відступила із Західної України. Врангелівські війська в середині вересня розгорнули наступ з Таврії, загрожували Катеринославу та Донецькому басейну. Керівництву РКП(б) довелося створювати проти Врангеля окремий «Південний» фронт. У цей критичний момент, коли Червона армія боролася в Україні на два фронти, Ленін та Троцький знову вирішили залучити армію Махна для розгрому Врангеля, після чого негайно ліквідувати її. 26 вересня Фрунзе спільно з ЦК КП(б)У організував переговори із запрошеною сюди делегацією від армії Махна. За домовленостями армія махнівців входить до складу РСЧА як самостійне «партизанське» з'єднання з підпорядкуванням вищому командуванню Червоної армії лише в оперативному відношенні. Махнівці зобов'язалися не приймати до своїх лав дезертирів-червоноармійців. Сім'ї махнівців вирівнювалися за пільгами з червоноармійськими сім'ями та отримували про це документи. З припиненням бойових дій сторони зобов'язалися провести широку публікацію досягнутих домовленостей (Голованов, 2008, с. 203).

До середини жовтня війська Врангеля були розбиті на Правобережжі та відступили на лівий берег Дніпра. Політбюро ЦК РКП(б) схвалили план загального наступу Південного фронту під командування Фрунзе. Повстанській армії Махно, чисельність фронтових частин якої становила понад 10 000 багнетів і близько 4 000 шабель, відводилася ділянка для наступу в районі ст. Письмова - с. Ульяновка. Перед ними було поставлено задачу не пізніше 24 жовтня прорватися в тил противника в загальному напрямку на Оріхів і далі в тил Маріупольської укріпленої позиції білих, руйнувати тили, в момент загального наступу червоних, не пізніше 30 жовтня, захопити Сальково, кримські перешийки, прорватися до Криму (Семанов, 2005, с. 69). Наказ Фрунзе свідчить про його прагнення

максимально знекровити махнівців у боях із врангелівцями на вирішальних ділянках фронту. Поставлене махновцям завдання було практично нездійсненне.

Виконуючи наказ, армія Махна 24 жовтня захопила Оріхів, де було лише комендантське управління кінного корпусу генерала Морозова. Тут Махно виділив особливу групу піхоти на тачанках та кавполк (2500 чол. при 2 гарматах) для захоплення В. Токмака, а основні сили направив через М. Токмачку на Гуляйполе. 25 жовтня махнівці атакували частини кінного корпусу генерала Морозова, які дислокувалися в районі Гуляйполя. Але білі контратакували і, використовуючи ескадрилью з 8 аеропланів і 2 танки, вщент розбили 2-й та 4-й піхотні полки повстанців. Махнівці втратили 1700 осіб, і були відкинуті на 8 верст на північ від Гуляйполя. Поранений у бою Махно передав командування армією С. Каретникову (Шубин, 1998, 201).

У подальших бойових діях Червоної армії з врангелівськими військами брала участь Кримська група махнівців, яка 28 жовтня була виділена з Повстанської армії у складі 5000 багнетів, 5000 шабель, 16 гармат та 800 кулеметів (кулеметний полк Ф. Кожина). Очолив групу С. Каретников, а її Польовий штаб – П. Гавриленко. У Гуляйполі залишилася тилова група із залишків розбитих у боях полків Клерфмана та Савонова, РВС, Штаб та махнівська «чорна сотня» – всього в кількості 300 осіб на чолі з пораненим Махном. Начальником головного штабу було призначено В. Белаша.

Перед штурмом Перекопських укріплень Фрунзе провів перегрупування сил. Повстанська армія була виведена з оперативного підпорядкування 13-ї армії та передана 4-й. Махнівці перебували на напрямі головного удару у Перекопській операції. Вони мали першими переправитися і вступити у бій, відволікти сили противника, забезпечити штурм червоними частинами перекопських укріплень (Архірейський, 2015, с. 184).

Перекопська операція розпочалася вранці 8 листопада. Коли повіяв західний вітер і вигнав воду з Сиваша, на Литовський півострів (на схід від

Вірменського Базару) почали переправлятися частини 154-ї бригади 52-ї дивізії, за ними частини 15-ї дивізії. Вони протягом доби стримували захоплений плацдарм від контратак Дроздовської дивізії, посиленої загonom бронемашин. За наказом Фрунзе на допомогу їм до 5 ранку 9 листопада під обстрілом дроздовців Сиваш форсували махнівці (3000 шабель та 450 кулеметів на тачанках) та 7-ма кавдивізія. Під час переправи група Каретнікова втратила 30% особового складу, але не відступила назад. Це дозволило врятувати червоні частини, що раніше переправилися, і перейти в контрнаступ у тилу перекопських укріплень. Наприкінці доби червоноармійський та махнівський десанти зайняли с. Карадажанай, знищили 1-й дроздовський полк і захопили 600 полонених. Це змусило Врангеля залишити на Перекопі лише бойову охорону, відтягнути основні сили з Турецького валу на заздалегідь підготовлені Ішуньські позиції. Лише після цього о 9.00 10 листопада частини 51-ї та 52-ї дивізій захопили Перекоп (Савченко, 2005).

У той же день Повстанська армія була підпорядкована 2-ї кінної армії Ф. Миронова та повернулася фронтом на південь. У Ішуні махнівці взяли активну участь у розгромі кінного корпусу генерала І. Барбовича, що атакував лівий фланг 15-ї дивізії, намагаючись полегшити становище врангелівських військ. Рішучість махнівців врятувала становище та сприяла подальшим успіхам Червоної армії у Криму. У складі 2-ї кінної армії Кримська група Каретнікова включилася в переслідування противника, що відступав по степових просторах Криму. 13 листопада махнівські формування у числі перших увійшли до Сімферополя. Але Фрунзе у розмові з Головноком 3. Каменєвим вважав за потрібне повідомити, що «повстанська армія в останніх боях поводитися погано і явно ухилялася від завдань, пов'язаних із ризиком серйозних втрат». Він перекручував справжній стан справ, давав «матеріал» для дискредитації махнівської армії і її розгрому. 13 листопада Врангель оголосив про евакуацію армії з Криму, перемога над

ним була забезпечена, і на черзі постало питання про остаточну ліквідацію армії Махна (Скирда, 2001).

Тим часом Кримська група махнівців продовжувала наступ, 15 листопада зайняла Євпаторію, її частини у складі 2-ї кінної увійшли до Севастополя та Ялти. За даними Белаша, в боях у Північній Таврії та в Криму махнівці втратили 6000 пораненими та вбитими (Белаш, 1993, с. 181).

17 листопада Фрунзе віддав розпорядження командувачам 4-ї та 6-ї армії, для запобігання проникненню контрреволюційних елементів з Криму на територію України, в районі Сальківського і Перекопського перешийків поставити загороджувальні зағони. Того ж дня він віддав наказ на передислокацію військ для заняття вигідних рубежів та переходу до військових дій зі знищення махнівців. Переважна більшість червоних частин оточила Гуляйпольський район. Окремий кінний корпус М. Каширіна зосередився в Євпаторії – місці, де була Кримська група С. Каретникова. Переміщення військ насторожило Махна. Схоплені 23 листопада його контррозвідкою у Пологах та Гуляйполі дев'ять агентів ЧК 42-ї дивізії показали, що проти махнівців готуються бойові дії (Гражданская война на Украине, 1967, с. 770-771).

26 листопада о 01:35 у наказі по арміям Південного фронту оголошувалося: «Військам фронту вважати Махно і його загін ворогами Радянської республіки та Революції. Командирам всіх частин Червоної Армії, які мають зіткнення з махнівськими загонами, такі роззброювати, тих, хто чинить опір ліквідовувати. Всю територію УССР в найкоротший термін очистити від бандитських зграй і тим самим забезпечити можливість мирного будівництва» (Гражданская война на Украине, 1967, с. 781).

Вранці 26 листопада почалися широкомасштабні бойові дії проти Гуляйпольського гарнізону махнівців, який налічував 3000 піхотинців та 1000 кавалеристів. Червоне командування спробувало відразу оточити Гуляйполе щільним кільцем військ, що перевершують махнівців за чисельністю. 42-а дивізія вночі захопила зенацька полк Клерфмана в

Токмачці, з кулеметів було розстріляно до 1000 полонених. Вона вибила зі ст. Пологи піхотний полк Савонова та батальйон телеграфного зв'язку Дерменжі почала наступ на Гуляйполе. З боку ст. Гуляйполе наступала Петроградська бригада курсантів, з Федорівки – Богучарська бригада, з Покровською Інтернаціональна кавбригада, а з боку Успенівки та Туркенівки – кавалерійські частини тилу 4-ї армії. Незважаючи на велику кількість червоних військ, управління і взаємодія між ними було слабкою. Після відчайдушних ривків у різні боки Махну вдалося прорвати кільце оточення і з загonom 300 чол. піти на Успенівку. Невелика група махнівців прорвала оточення у південно-східному напрямку та відійшла до району Маріуполя. Невдало закінчилися спроби ліквідації махнівських загонів й в інших місцях (Білий, 1971, с. 154).

Операцію проти Кримської групи Каретнікова очолив особисто Фрунзе, який 25 листопада прибув до Сімферополя. Того ж дня сюди були викликані командувач махнівської групи С. Каретников та начальник штабу П. Гавриленко. Їм пред'явили наказ-ультиматум, тут же заарештували та розстріляли. Всіх, без винятку, махнівців, які добровільно здалися, так і захоплені в полон, були заарештовані та передати в розпорядження Особливого відділу.

У ці дні Махно вжив заходів для поєднання всіх своїх частин. Його план передбачав збір протягом 3-4 тижнів всіх своїх боєздатних частин, що відступають під тиском червоних військ із Гришинського, Бердянського та Олександрівського повітів. У Костянтинівці було проведено реорганізацію наявних сил. Махнівська рада вирішила створити ударні групи з полковою армійською системою. Розташовані в районі Костянтинівка-Андріївка Особливий та 2-й піхотний полки було зведено до 2-ї Особливої піхотної групи під командуванням Савонова (Верстюк, 1991, с. 168).

У відповідь на репресії махнівці активізували свої дії проти Червоної армії. Атакою з півдня їхня Кримська група зайняла с. Тимошівку

Олександрівського повіту, де без опору роззброїла 371-й та 372-й полки 42-ї стрілецької дивізії.

Невдачі у боротьбі з повстанцями змусили Фрунзе вкотре перегрупувати війська. Він, як і раніше, дотримувався тактики блокування та оточення махнівців, тепер уже на території Олександрівської губернії. 6 грудня він наказав В. Лазаревичу перенести штаб 4-ї армії із Сімферополя до Мелітополя для безпосереднього керівництва ліквідацією бандитизму у Гуляйпільському районі. Командувач 1-ї Кінної армії С. Будьонний отримав завдання очистити від «бандитів» Новомосковський та Павлоградський повіти Катеринославської губернії. Охопити Олександрівську губернію з півдня та сходу було доручено 2-й кінній армії Ф. Миронова зі штабом на ст. Волноваха, а ділянку між 1-ю та 2-ю конарміями забезпечували тиліві частини Південної групи під командуванням Р. Ейдемана.

Незважаючи на багаторазову перевагу, червоним військам не вдалося перешкодити об'єднанню махнівських сил. Увечері 5 грудня у с. Ясен Гришинського повіту під звуки оркестру увійшла група О. Марченка до 300 шабель за 15 кулеметів – це все, що залишилося від 10 000 Кримської групи Повстанської армії. А наступного дня Махно подався до Бердянського повіту на з'єднання з Азовською групою Т. Удовиченко. Він відводив армію з Гришин-Гуляйпільського району, перенасиченого червоними військами, сподівався набрати нових повстанців за рахунок співчуваючих селян.

Махно із залишками своїх формувань (близько 5 тис. чол.) рятувався втечею від численних червоних військ, які розгорнули тотальну війну проти «головного бандита України». У 1921 р. махнівські загони поповнювалися лише червоноармійцями-дезертирами. Анархо-комуністичні гасла Махна не знаходили підтримки навіть серед селян-бідняків. У зв'язку з репресіями, посиленням комуністичної диктатури в голодному 1921р. селянство часом відкрито виступало проти махнівців. Махно, який безперервно переслідується, у серпні 1921 р. з невеликим загonom змушений був утікати до Румунії. Таким чином, протягом чотирьох років Махно та його анархо-

комуністичні формування були непримиренними противниками ворогів більшовицької влади, виступали на підтримку російської революції за «Третій Комуністичний Інтернаціонал всього світу». Їх союзником завжди були лише більшовики. Вигнаний із Червоної армії Махно всіляко прагнув повернутися до її лав, довести свою корисність РКП(б). У боротьбі за досягнення утопічних анархо-комуністичних гасел Махно та його загони виявляли не меншу, а часом більшу жорстокість, ніж більшовики, намагалися винищити всіх «багатих» і зробити бідних більш заможними. Їхніми ворогами були поміщики, «куркулі», українські націоналісти, а ідеалом – «анархічна комуна», «економічні спілки робітників і селян». Тому говорити про захист махновцями інтересів селян-товаровиробників є неправомірним. «Куркулі» та «буржуї» винищувалися ними як клас.

Отже, навесні 1920 р. початок радянсько-польської війни, і активізація врангелівських військ у Криму не дозволила Червоній армії завершити «чистку» України від махнівців. У цей час Махно приступив до відтворення Повстанської армії за рахунок дезертирів-червоноармійців та насильно мобілізованих до Червоної армії селян. Розгром махновцями міських складів для самозабезпечення з роздачою населенню продуктів та промислових товарів підняли авторитет Махна серед селян, які поповнювали його армію. Тяжке становище на фронтах проти Польщі та Врангеля у вересні 1920 р. спонукали ЦК РКП(б) укласти військовий «союз» з Махном для остаточного розгрому білої армії, після чого планувалося негайне знищення махнівських формувань. Рейди махнівців у тилу врангелівських військ у Північній Таврії, їхня участь у десанті на Литовському півострові під час штурму Перекопа, у розгромі білих біля Ішуні та на степових просторах Криму значною мірою забезпечили загальний успіх Червоної армії у завершенні війни в Україні. Після чого Ленін і Троцький приступили до знищення Повстанської армії Махна, її бійців і командирів. Рятуючись від знищення, загони Махна у 1921 р. рейдували великою територією. Невіра селян в анархо-комуністичні гасла Махна, відсутність резервів, втрати в людях змусили його наприкінці

серпня 1921 р. із загоном близько 100 осіб залишити територію УРСР та піти до Румунії. Тут залишки армії Н. Махна були інтерновані та перестали існувати. В умовах формування нових концепцій української історіографії романтизація Махна та махновщини неприпустима. Злочинні ідеї та справи анархо-комунізму, як і більшовизму, заслуговують лише на засудження. Але при цьому не треба підтримувати існування міфів створених навколо Н. Махна радянською історіографією.

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ПО ЗАСТОСУВАННЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Національно-визвольні змагання 1917-1921 рр. – це непроста і навіть трагічна сторінка нашого минулого. Боротьба за різні соціальні ідеї перетворилась на братовбивчий конфлікт. Наслідки революційних та військових подій вилилися у розкол суспільства на «своїх» і «чужих», знецінення людського життя, розвал народного господарства. У цей період боротьба набуває крайніх форм, несе з собою масовий терор, непримиренну злість і жорстокість людей. У цей період Україна втратила мільйони життів – на полях битв, від терору та репресій, голоду.

Від осмислення школярами того, що трапилося з Україною у роки Української революції (1917-1921), безпосередньо залежить осмислення ними наступних етапів Вітчизняної історії та подій сьогодення. Впроваджена у свідомість підлітка історичним підручником система цінностей, як правило, зберігається надовго, формуючи (або деформуючи) історичну пам'ять цілих поколінь.

На сьогоднішній день з'явилося безліч нових робіт з історії Української революції, які ставлять абсолютно нові питання, торкаються важливих проблем. Ускладнюють роботу вчителя відсутність наочних посібників, крім того, у свідомості учнів часто існують стереотипи, що сформувалися під впливом літератури, кіно, пісень, присвячених Українській революції або Громадянській війні у Росії. Таким чином, викладання періоду 1917-1921 рр. на сьогоднішній день є одним із найскладніших завдань вчителя, що виникають при вивченні курсу історії України.

Заняття, присвячене темі махновського руху проводиться після вивчення всіх основних питань теми: «У боротьбі за Українську незалежність». Справа в тому, що негативізація або ж навпаки романтизація образу Н. Махна та його ідей можуть слугувати прекрасним приводом для узагальнення вивченого матеріалу, а також для розширення світогляду,

критичного мислення. Пропонується провести урок - круглий стіл, як найбільш придатного для розкриття проблеми. Дане заняття проводиться як факультативне, що займає за часом 2 академічні години.

Психолого-педагогічне обґрунтування вивчення навчальної теми.

Під час планування роботи з 10 класом, було уважно вивчено особливості цієї вікової групи, відвідані уроки у цьому класі з метою спостереження діяльності учнів під час заняття. Період від 15 до 16 років у віковій психології сприймається як юнацтво. У психологічному розвитку на цьому етапі головну роль грають процеси самосвідомості та самовизначення, вирішуються завдання прояви самостійності, інтеграції у доросле життя, професійного самовизначення. Формується здатність вибудовувати життєві плани, утворюється думка, громадська позиція. За нормального розвитку, в юності досягається соціальна зрілість.

Також у цей час відбувається зміна провідної діяльності з особистісного спілкування з однолітками до навчально-професійної діяльності. У зв'язку з цим виникають проблеми мотивації учнів, які не зацікавлені у зв'язку зі своєю майбутньою професійною діяльністю з тим чи іншим предметом. Відчуття «дорослості» допомагає учневі сприймати інформацію серйозніше, аналізувати її та пропускати через себе. А зростання самостійності та почуття власної гідності дозволяє урізноманітнити форми завдань як на уроці, так і при виконанні домашніх завдань. Також цікавий досвід рольових ігор, можна навіть дати можливість учневі приміряти на себе роль вчителя. Завдання вчителя – дати можливість учням проявити самостійність, запропонувати свої форми роботи. Не слід забувати про те, що в період юнацтва посилюються індивідуальні відмінності, пов'язані з розвитком самостійного мислення, інтелектуальної активності, творчого підходу до вирішення завдань.

У юнацтві послаблюється і долається властива попереднім періодам розвитку залежність від дорослих. У відносинах з однолітками відбувається ескалація значення індивідуальних контактів і уподобань проти колективних

формам спілкування, і натомість розширення кола контактів і визначення групової приналежності. Тут вчителю важливо правильно вибудувати стосунки з учнями. По-перше, вчитель не повинен наполягати на своїй винятковій чільній ролі. На цьому щаблі навчання реалізується більше як співробітництво, ніж керівництво. По-друге, важливо чітко формулювати критерії оцінювання, вимоги до результатів навчання, тактовно, але водночас твердо дотримуватися цих планів. Надмірна твердість призведе до втрати зв'язку з учнями, а м'якість зруйнує авторитет вчителя, знизить працездатність та мотивацію учнів.

Тема: Махновський рух в Україні: вигадки та реальність

Мета: Закріпити та узагальнити знання з теми «Українська революція (1917-1921)».

Завдання:

Освітні: учні мають навчитися виділяти у джерелі цілі програмних документів; відбирати факти, що спростовують ті чи інші міфи.

Виховні: навчити учнів критичному мисленню; відстоюванню та спростовуванню думок, спираючись на джерела; створити умови для саморозвитку та самореалізації учнів у процесі співробітництва у групах; в результаті дослідження джерел сформулювати уявлення про те, що війна стала джерелом великої кількості фальсифікацій.

Розвиваючі: під час уроку учні мають продемонструвати вміння відстежувати причинно-наслідкові зв'язки; оперувати історичними цитатами, аналізувати історичні джерела; аргументовано викладати свою думку.

Тип: Круглий стіл

Вид: Урок узагальнення та систематизації знань

Заплановані предметні результати:

1) Сформованість умінь вести діалог, доводити свою думку у дискусії з історичної тематики.

2) Володіння прийомами роботи з історичними джерелами; вміннями самостійно аналізувати документальну базу з історичної тематики

Особистісні результати:

1) Формування шанобливого ставлення до іншої думки, історії та до різних верств населення.

2) Формування комунікативної компетентності у спілкуванні та співпраці з однолітками, дорослими у процесі освітньої діяльності.

Освітні ресурси (обладнання): інтерактивна дошка, мультимедійна презентація, додаткові документи часу Громадянської війни.

Для проведення заходу вчитель ознайомлює учнів з різними міфами навколо махновського руху. Окремі учні готують доповіді по спростуванню цих міфів, а інші беруть участь у їх обговоренні.

Вчитель: Однією з найбільш легендарних і оповитою міфами особистістю Української Революції 1917-1921 рр. є Нестор Іванович Махно – керівник селянського повстанського руху на півдні України. У громадській думці та історіографії міцно утвердилася низка міфів про Махна та його рух. Сьогодні в рамках нашого круглого столу ми обговоримо окремі з них, та на основі джерел протиставимо їм реальні факти.

Учень 1: *Міф перший.* «Махно – це бандит, злочинець, психопат, анархіст, а до його війська силою заганяли селян».

Реальні факти. Почнемо з війська махновців, навколо якого радянськими істориками створювалися різні фальсифікації. Широку популярність у літературі набув щоденник дружини Махна Галини Кузьменко, захоплений червоними у березні 1920 року. В ньому наводився характерний епізод «насильницької мобілізації» молодих селян Гуляй-Поля, яких махновці били зі словами: «Не береш гвинтівку!». У справжньому ж тексті щоденника ця фраза звучить інакше: «Не беріг гвинтівку!». Тобто

махновці не заганяли у «банду» селян, а карали дезертирів, які втратили особисту зброю.

Тепер стосовно самої особистості Нестора Івановича. Тут також багато спотворень. З несподіваного буде те, що Махно захоплювався історією, географією, літературою. Ось лише один факт на цю тему – спогади француза з корпусу інтервентів Стефана Роже, який потрапив у полон до Махна, а потім опублікував свої враження про нього в паризькій пресі. Згодом їх було передано наркомом закордонних справ РРФСР Г.В. Чичеріним В.І. Леніну для ознайомлення з особистістю Махна, який став до 1919 р. великою політичною фігурою в Україні. Наведемо деякі уривки з цих спогадів: «Махно – людина середнього зросту з тілом гнучким та нервовим, видає людину, яка не займається спортом. Одягнений у невигадливу синю форму, він виглядає одночасно симпатично та представницько. Живі проникливі очі, в яких читається безмежна сміливість та неабиякий розум. Він відкидає волосся назад, відкриваючи таким чином лоба, що робить його більш привабливим і величним [...]. Він розпитував мене про всіх паризьких революціонерів, бо він знав їх роботи; Махно знає також більшість ідей письменників Франції, і я маю із задоволенням визнати, що його оцінки вірні та справедливі [...]». Про те, що Махно справді був знайомий з французькою літературою, свідчить девіз його армії: «Один за всіх і за одного». Як відомо, це девіз мушкетерів із знаменитого роману А. Дюма.

Вчитель. У цьому контексті слід сказати про головне. Нестор Іванович Махно вісім років провів у тюремній камері (Бутирці в Москві), де його сусідом був П.А. Аршинов – анархіст, який і долучив бунтаря до читання. Саме за ґратами Махно здобув свою книжкову освіту. Це був звичайний тоді шлях для людини, яка стала на боротьбу з існуючою владою.

Учень 2. Міф другий. «Армія Махно – це збіговисько бандитів, котрі живуть лише грабунками, не мають жодних інших цілей, виступали проти будь-якої влади». У цьому плані показовим є епізод із відомого фільму «Ходіння по муках», знятого за однойменним романом класика радянської

літератури О. Толстого, коли один з ідеологів махновщини сказав делегації більшовиків, яка приїхала до батька, що «нам не потрібні залізниці», «у майбутньому по всій землі ходитимуть лише вільні люди та коні», «всі їздитимуть на тачанках».

Реальні факти. Документи свідчать, що Махно, хоч і був ідейним анархістом, тобто противником держави як інструменту насильства над особистістю, але в реальному житті він не витав у хмарах, а виступав із цілком прагматичними ідеями. Головною з них була ідея народного самоврядування, яку він усіма силами намагався здійснювати на практиці за допомогою створення «вільних рад» на підконтрольній повстанській армії території України. Але то була інша «радянська влада», обрана народом, а не призначена комуністами. У разі перемоги над білими Махно пропонував скликати Всеукраїнський з'їзд рад, який мав вирішити долю України. А до цього моменту на місцях мали створюватися «вільні ради», профспілки, кооперативи, за допомогою яких сам народ, а не призначені чиновники вирішуватиме нагальні питання. Крім того, Махно вважав за необхідне використання організаційних структур повстанської армії (військових комендатур) для управління підконтрольною територією. Все це реально здійснювалося Махном практично. Жодної «анархії» у нього не було. Хоча і мали місце неминучі ексцеси війни, особливо у період активної фази бойових дій. В цілому ж у Гуляйпільському районі при Махні життя не було якимось жахіттям для населення, як про це писали більшовицькі газети.

Ось лише деякі факти на підтвердження сказаного. З виступу Махна на II-му Гуляйпільському районному з'їзді фронтовиків, Рад та підвідділів, що відбулося 12 лютого 1919 року у с. Гуляйполе: «Якщо товариші більшовики йдуть із Великої Росії на Україну допомогти нам у тяжкій боротьбі з контрреволюцією, ми повинні сказати їм: "Ласкаво просимо, дорогі брати!" Але якщо вони йдуть сюди з метою монополізувати Україну, ми скажемо їм: "Руки геть!" Ми самі зуміємо підняти на висоту визволення трудового селянства, самі зуміємо влаштувати собі нове життя, де не буде панів, рабів,

пригноблених та гнобителів. [...] Збори голосують: 1) резолюцію, подану Кузнецовим, причому переважною більшістю голосів, приймає частину цієї резолюції, те що стосується Тимчасового уряду України та скликання негайного Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих і селянських депутатів для обрання трудовим народом не уряду, а Ради».

З резолюції цього з'їзду про землю: «Заслухавши доповідь про землю, обговоривши її всебічно і знаходячи, що це питання є найболючішим у житті трудового селянства Росії, з'їзд ухвалив: земельне питання має бути вирішене у всеукраїнському масштабі на Всеукраїнському з'їзді селян на таких підставах: вся земля в інтересах соціалізму та боротьби проти буржуазії має перейти до рук трудового селянства. Виходячи з принципу, що "земля – нічия" і користуватися нею можуть тільки ті, які працюють на ній, хто обробляє її – земля має перейти у користування до трудового селянства України безкоштовно за нормою зрівняльно-трудової, тобто повинна забезпечувати споживчу норму виходячи з докладання власного труда».

Повстанська армія Махна за своєю організацією була не «бандою», а нагадувала регулярну армію, що діє у специфічних умовах. В ній підтримувалася дисципліна, командуванням вживали всіх можливих заходів, щоб мінімізувати негативні сторони війни – грабежі мирного населення, пияцтво, дезертирство тощо. Наведемо типові документи, що підтверджують це.

Зі щоденника Олексія Чубенка (ад'ютанта Махно): «[...] Раптом до Махна прийшла якась жінка і почала плакати та розповідати, що один махновець її пограбував. Тоді Махно сів у тачанку і поїхав на місце злочину та звідти привіз одного махновця заарештованого, якого звелів відправити під арешт, а потім пішов до арештного приміщення, яке знаходилося біля сільської ради, і там же розстріляв цього махновця».

З протоколу № 35 засідання військово-революційної ради від 20 жовтня 1919 року: «[...] Видати наказ по гарнізону м. Олександрівська про припинення продажу спиртних напоїв у всіх ресторанах, їдальнях, а також у

всіх будинках та в інших місцях, а з заводу весь спирт та горілку взяти під свою відповідальність, тобто призначити самотійну варту і нікому не відпускати, лише тільки для лазаретів, автомобілів та важливих потреб військових частин, як промивання кулеметів, і навіть іншого роду зброї» [6, с. 223-224].

З протоколу № 45 засідання членів Військово-революційної Ради Повстанської армії від 23 листопада 1919: «[...] 6. Заходи боротьби з епідемією. 1) Про лазні для хворих та поранених повстанців та для населення; 2) потрібні коні для дезінфекційного загону та перевезення хворих мінімум 12 коней. Також просять видати наказ по армії – всім командирам частин, які мають у своєму розпорядженні медичний персонал, як-то: фельдшерів, сестер милосердя і доглядальниць, – фельдшерів і сестер двічі на тиждень надсилатимуть до армійського лазарету, де читатимуть їм лекції на тему про надання медичної допомоги (сестер милосердя та доглядальниць надсилати до армійського лазарету – військово-санітарну комісію – для огляду стану їхнього здоров'я)».

Вчитель: Військові успіхи махновців багато в чому визначалися їх якісним складом. Кістяк повстанської армії Махна склали учасники Першої світової війни, унтер-офіцери, які вступили до її лав для захисту своїх селищ та завоювань революції.

Учень 3. Міф третій: Махновський рух – це анархістський рух, яким керували анархісти, оскільки Махно був анархістом. Створили його, як відомо, самі більшовики, а слідом за ними радянські історики.

Реальні факти. На перший погляд, справді махновщина – це, мабуть, єдиний масовий народний рух, в якому активну участь взяли анархісти в особі професійних революціонерів із дореволюційним стажем. Анархісти керували культурно-просвітньою Революційною комісією повстанської армії, видавали махновські газети, різні листівки та звернення, в яких інформували повстанців та населення контрольованих районів Махна про положенні на фронті, роз'яснювали їм суть політики повстанської армії, ідей анархізму

Крім цього, анархісти входили до складу Революційної військової ради та штабу махновської армії, воювали в її лавах як прості бійці.

Конкретна діяльність Н.І. Махно як керівника селянського руху показує, що від анархізму та анархістів він брав лише те, що збігалось зі сподіваннями широких мас селянства, сприяло досягненню цілей селянської революції, успіхам його повстанської армії. Можна сказати, що він розглядав анархізм крізь призму селянських інтересів, без вагань йдучи на конфлікт із анархістами у разі їх дій, що суперечать, на його думку, цим інтересам.

Як видно з численних джерел, анархісти не мали реальної влади у повстанській армії, не командували нею і не керували Батьком Махном. Характерними у плані є свідчення ад'ютанта М.І. Махно Чубенко про епізод із відомою анархістською Марусею Никифоровою, яка спробувала самовільно розпорядитися грошима повстанців. Чубенко свідчить, що Махно мало не застрелив її, коли дізнався про її самочинство і без жалю розійшовся з нею та її озброєною анархістською групою, недвозначно висловившись на їхню адресу: «Куди хочете – туди й їдьте, тому що ви мені так набридли: ходите як дармоїди, нічого не робите, а годувати вас треба, та ще й грошей давай! Знаємо ми, які ви “терористи” – готовий хліб їсти!».

В іншому випадку Махно без вагань став на бік контррозвідки та штабу армії у їхньому конфлікті з керівництвом Військово-революційної Ради (ВРР), очолюваної анархістами. Рада займалася політичною роботою в армії та серед населення, але спробувала взяти під свій контроль кошти армії, а також діяльність контррозвідки. На засіданні 19 листопада 1919 року Махно не погодився з подібними пропозиціями, оскільки раніше ряд членів Ради взяли із загальної каси «по кілька десятків тисяч і втекли». Не отримала підтримки та ідея про особливий контроль ВРР над махновською контррозвідкою, дії якої були визнані правильними, оскільки остання, незважаючи на звинувачення на її адресу з боку членів ВРР, на думку більшості присутніх, у тому числі Батьки Махна, все ж таки «працювала на благо трудящих». Більше того, Н.І. Махно критично відгукнувся про

діяльність Військово-революційної Ради, що викликало особливе невдоволення його голови – відомого анархіста Воліна. Про реальну владу анархістської Військово-революційної Ради каже той факт, що на цьому засіданні члени Ради попросили Махна видати спеціальний наказ по армії, за яким усі постанови ВРР мали проводитися в життя.

Вчитель. Тож як бачимо, вплив анархістів на махновський рух мав свої межі. Їм було відведено роль політичних працівників. Але вони вели селян і Махно. Рух виник на власному ґрунті, розвивався як самостійний селянський рух, який добре усвідомив свої цілі, що увібрало в себе лише ті елементи анархізму, які сприяли їх досягненню. Це визнавали і керівні органи анархістів у роки громадянської війни. Наприклад, у резолюції екстреного наради активних працівників конфедерації «Набат» прямо говорилося: «не можна змішувати Махновський рух з анархістським рухом, не можна підміняти одне іншим»; «махновська армія не анархістська армія» [6, с. 388-389].

Учень 4. Міф четвертий. «Махнівці – боягузи, зрадники, які відкрили фронт Денікіну, через них Червона Армія втратила Україну влітку 1919 року».

Реальні факти Повстанські загони селян, об'єднані Махном в одну групу навесні 1919 року та включені до складу Червоної Армії як спеціальна бригада, воювали проти білих стійко й не заслужили більшовицького наклепу. І в поразці комуністів в Україні влітку 1919 року не було їхньої провини. Швидше, навпаки, вина цілком лежить на більшовицькому керівництві. Ось лише деякі документи на цю тему.

Телеграма командувача 2-ї Української армії О.Є. Скачко командувачу Українського фронту В.А. Антонову-Овсієнку від 18 квітня 1919 року: «На ділянці Маріуполь – Волноваха діють такі сили супротивника: кінна Кубанська дивізія 2 000 шабель, Черкеська кінна дивізія 1 700 шабель, піхотна дивізія корпусу Шкуро 1 400 штиків, 1 батальйон Самурського полку 350 багнетів, Вовча сотня Шкуро 300 шабель і дванадцять гармат. Наступ

цих сил затримується розрізненими залишками бригади Махна і висланим мною батальйоном інтернаціоналістів».

Телеграма комбрига Н.І. Махно до штабу 1-ї Задніпровської дивізії про термінове надсилання підкріплень і патронів від 19 квітня 1919 року: «Негайно надсилайте зміну 3-тій бригаді, бо люди покинуть фронт, оскільки італійками без патронів і без кулеметів проти десятків кулеметів противника люди не в змозі воювати».

З телеграми командувача 2-ї Української армії О.Є. Скачко (квітень 1919 року): «3-тя бригада Махно, перебуваючи безперервно більше трьох місяців у боях, одержуючи лише жалюгідні крихти обмундирування і маючи на додачу таких ненадійних сусідів як 9-а дивізія, зовсім вичерпалася [...]».

З доповіді командувача Українського фронту В.А. Антонова-Овсієнка в ЦК РКП(б) від 18 липня 1919 року: «[...] частини Махна [...] билися з козаками чудово, і, немає сумніву, ще довго б відстоювали свій район, якби у них були патрони (до італійських) гвинтівок, якими багато хто з них був озброєний, патронів їм не дали, хоча вони й були передані 2-й армії)».

Бойові заслуги Махно були відзначені найвищою більшовицькою нагородою – Орденом Червоного Прапора «За оборону Південного фронту і взяття Маріуполя». Згодом цей факт було викреслено з біографії отамана.

Нарешті, радянський міф про «зрадника Махно» та «ворога радянської влади» спростовується білими генералами. Наприклад, аналізуючи обстановку в тилу під час осіннього наступу 1919 року білих армій генерал Денікін писав: «13 вересня Махно несподівано підняв свої банди і, розбивши й відкинувши два полки генерала Слащова, рушив на схід, назад до Дніпра. [...] Для придушення повстання довелося, незважаючи на серйозне становище фронту, знімати з нього частини та використовувати всі резерви. [...] Це повстання, що прийняло такі широкі розміри, порушило наш тил і послабило фронт у найважчий для нього час». Махно фактично врятував більшовиків у 1919 році, оскільки, якби не його виступ, Денікін напевно б узяв Москву.

Вчитель. Виходячи з вищезазначеного можна стверджувати, що комуністична пропаганда у характерній для себе манері максимально викривляла образ Н.І. Махна. Він і до кінця свого життя залишався селянином, який жалкував, що не зумів здійснити вікову мрію народу про суспільство, кероване самим народом. Але, треба пам'ятати, що у боротьбі за досягнення утопічних анархо-комуністичних гасел Махно та його загони виявляли не меншу жорстокість, ніж більшовики, намагалися винищити всіх «багатих» і зробити бідних більш заможними. Їхніми ворогами були поміщики, «кулаки», українські націоналісти, а ідеалом – «анархічна комуна», «економічні спілки робітників і селян». Тому говорити про захист махновцями інтересів селян-товаровиробників є неправомірним.

ВИСНОВКИ

Провівши дослідження армії Нестора Махна, ми дійшли певних результатів, котрі можна сформуванати в нижченаведені висновки: джерел формування, організації та бойових операцій армії Н. Махна.

Огляд джерела з історії махновського руху, показав, що їх можна поділити на три великі категорії. Перша – свідчення учасників подій 1919-1921 рр. Серед них можна виділити мемуари безпосередніх махновців (Н. Махно, П. Аршинова, В. Белаша, В. Воліна), більшовиків (В. Антонов-Овсієнко, Л. Троцький, А. Єгоров) та білогвардійців (А. Денікін, А. Шкуро, М. Герасименко). В своїх згадках вони описують хід тих чи інших бойових операцій, їх учасників тощо. Ці свідчення є достатньо ангажованими, однак яскраво передають ставлення окремих діячів до тих чи інших подій. Друга категорія – це праці радянських науковців та істориків створені у 1920-ті рр. Вони носять досить різкий та викривальний характер. Махновщина описана в них як деструктивне породження української села, що втратило економічний та політичний зв'язок з містом. Гасла та ідеї анархізму, проголошувалися нічим іншим, як ідеологічним прикриттям дрібнобуржуазного бандитизму. Третю категорію складають видання архівних справ, в яких містяться оприлюднені документи, що доповнюють свідчення про армію Н. Махна та її дії. Радянські збірки подають документи, що висвітлюють махновщину лише з негативної сторони. Однак після повалення радянського режиму почали з'являтися видання, що наводили документи з різних боків конфлікту.

Аналіз історіографії з теми магістерської роботи показав, що її можна поділити на кілька періодів. Перший – це середина 30-х – перша половина 50-х років. Він відрізняється тим, що інтерес до махновського руху та анархізму значно знизився, відбувалися відверті фальсифікації свідчень (Є. Ярославський, Л. Нікулін). Другий період – це історіографія другої половини 50-х – 80-х рр. Наукові роботи стали об'єктивніше висвітлювати таке складне та різноманітне явище, як махновський рух, відійшли від оцінок

його як просто куркульського та контрреволюційного (С. Канєв, С. Семанов, В. Комін). Окремо слід виділити роботи періоду «перебудови» та «гласності» (1985 – 1991 рр.). Автори репрезентують махновський рух як стихійний народний бунт, відкидаючи його характеристику як організованого руху мас (С. Семенов, В. Голованов, Ю. Кларов). Окремою групою стоять дослідження закордонних вчених цього періоду (Р. Порталь, М. Палій, М. Мале). Останні період – це роботи 90-х рр. XX ст. – поч. XXI століття. У зв'язку з крахом радянського режиму в Україні відбулися значні політичні зміни. Підвищився інтерес до анархізму і, як наслідок, махновського руху. Серед вітчизняних вчених, які займаються висвітленням історії махновських збройних формувань можемо виділити В. Савченка, В. Волковинського, В. Верстюка, М. Гетьманчука, М. Ковальчук та Д. Архієрейського. В своїх роботах вони переглядають попередні радянські наративи спираючись на коло нових архівних джерел та свідчень. За кордоном тема махновського руху також є достатньо популярною (В. Єрмаков, О. Шубін, А. Федорченко, О. Скирда).

Методологія дослідження побудована на принципах історизму, об'єктивності, всебічності, системності та конкретності. При розв'язанні дослідницьких проблем були використані загальнонаукові та спеціальні історичні методи. Серед загальнонаукових були використані методи: аналіз, синтез, історичний, системний, кількісний. У дослідженні також застосовано спеціальні науково-історичні методи: історико-генетичний, історико-типологічний, історико-порівняльний, історико-системний. В процесі наукового вивчення документальних джерел використовувався метод критичного аналізу.

Дослідження анархо-комуністичних загонів махновців у 1917 – червні 1919 рр., показало, що початково вони сформувалися навколо Н. Махна як загони самооборони («чорна гвардія»). Наприкінці 1917 – початку 1918 рр. разом із більшовиками вони вели боротьбу проти Центральної Ради, встановлювали «радянську» владу, а по суті анархо-більшовицьку диктатуру.

У березні-квітні 1918 р. в районі Гуляйполя анархо-комуністичні формування Н. Махна були союзниками більшовиків та налічували вже 4000 осіб. Однак в середині квітня 1918 р. більшість махновців перейшла на бік Центральної Ради, а Махно змушений був втекти до Москви. В травні Махно повернувся і вступив у протистояння з прибічниками П. Скоропадського та німецько-австрійськими військами. Ядро загону махновців склали кілька сотень людей колишніх солдатів-фронтовиків, декласованих та анархістських елементів. Для них війна, грабежі стали ремеслом, анархо-комунізм – прикриттям вседозволеності та свавілля. Основну масу інших загонів – так званий «резерв» – становили селяни-бідняки та батраки, зацікавлені у грабежах та знищенні поміщицьких та «куркульських» маєтків, багатих німецьких колоністів. Наприкінці 1918 р. анархо-комуністичні загони Н. Махна послідовно дотримувалися союзу з більшовиками, воювали проти гетьмана Скоропадського та Директорії, полегшили захоплення Харківської та Катеринославської губерній російськими військами під командуванням Антонова-Овсієнка. З січня вони, махновці, увійшли до оперативного підпорядкування Червоної армії Росії, у лютому були перетворені на бригаду чисельністю 10-15 тис. осіб під командуванням Н. Махна. З 19 лютого до липня 1919 р. махновські полки на чолі зі своїми командирами перебували у складі Червоної армії. За допомогою червоних комісарів вони перебрали організаційну структуру, систему бойової підготовки, методи політико-виховної роботи, тактику бойових дій Червоної армії. У лютому-березні 1919 р. бригада Махна успішно воювала проти сил А. Денікіна на Донбасі й вийшла в тил денікінським військам на Таганрозькому напрямку. Боротьба махновців на рівні з професійними денікінськими частинами пояснюється напівдобровольчим характером їх анархо-комуністичних формувань. Колишні бідняки, що позбулися злиднів за рахунок махновських експропріацій, відважно захищали рідні повіти від Добровольчої армії та повернення поміщиків. Незважаючи на втрати, чисельність з'єднання Махна зростала і до середини травня становила 50 тис. осіб. Бригада Махна

перетворилася на дивізію. Заколот отамана Григор'єва продемонстрував загрозу комуністичній владі на території України. Це спонукало Леніна до боротьби з «українською партизанщиною», яку уособлював Махно. У відповідь на звинувачення в «зраді» Махно добровільно пішов у відставку, однак не вивів з фронту свою дивізію, як вважалося в радянській історіографії. Зі своєю «чорною гвардією» він продовжив партизанську боротьбу проти Денікіна.

Розглянувши утворення, діяльність та ліквідацію Революційної повстанської армії України, ми виявили, що початком для цього стали самостійні дії Махна в липні 1919 р. проти денікінських військ на Дніпрі. Після чого він ліквідував отамана Григор'єва та приєднав його сили до себе, про що негайно повідомив до Москви, розраховуючи на політичну реабілітацію. Це сприяло зростанню авторитету Махна в частинах Червоної армії. Він єдиний хто продовжив комуністичну боротьбу з Денікіним в Україні. У серпні-вересні 1919 р. армія Махна налічувала до 50 тис. осіб і складалася переважно з частин Червоної армії, які вирішили не відступати з України та були об'єднані в Революційну повстанську армію України. На Єлисаветградщині та в районі Умані Повстанська армія Махна вела у вересні важкі бої з денікінською дивізією генерала Слащова та зазнала великих втрат. Біля Умані Махно заключив тимчасовий союз з військами УНР проти «білих», отримав від них кілька вагонів з боєприпасами, залишив під опікою Української армії 3000 поранених. Це дозволило Махну вирватися на оперативний простір для рейду по тилах Денікіна, залишивши білих і війська УНР боротися між собою. Надаючи стратегічне значення рейду, Махно наприкінці вересня розділив свою армію на три колони, кожною поставивши завдання за кілька днів подолати відстань у 350-400 км, захопити Катеринослав, Олександрівськ, Нікополь, усі головні бази постачання денікінських військ. Виконавши це завдання війська Махна впритул просунулися до Таганрогу – Ставки Денікіна. Армія Махно у вересні-листопаді 1919 р. контролювала велику територію Катеринославщини та

Таврії. Вона була мобільною, складалася з кавалерії та піхоти на тачанках, мала на озброєнні велику кількість ручних та станкових кулеметів, захопила у денікінців понад 100 гармат та кілька бронепоездів. За різними джерелами чисельність її у листопаді 1919 р. коливалася від 20 до 100 тис. осіб. На 80% вона складалася з бідняків та незаможних середняків. Національний склад армії Махна був строкатим, українці становили трохи більше половини. Дії Махно зірвали похід Денікіна на Москву. Він був змушений зняти з фронту частину з'єднань для боротьби з Махном, відновлення зруйнованих комунікацій через загрозу оточення червоними та махновцями. Це дозволило Південному фронту Червоної армії вже наприкінці жовтня перейти в контрнаступ. Жовтень-грудень 1919 р. був піком бойової діяльності Революційної повстанської армії України. Після розгрому в Україні денікінських військ, частини Червоної армії за вказівкою Леніна і Троцького приступили до ліквідації 50-тисячної армії Махна. Ділити з нею владу в Україні більшовицьке керівництво не збиралося. Більшість махновської армії, що складалася переважно з колишніх червоноармійців добровільно влилася до лав Червоної армії. Наприкінці квітня 1920 р. лідери РКП(б) спробували знищити залишки махновських формувань силами 1-ї Кінної армії Будьонного, що переміщалася через «махнівський район» на польський фронт, але важка військова обстановка в Подніпров'ї не дала здійснитися цим планам.

Прослідкувавши відродження армії Н. Махна у 1920 р. та дослідивши її останні військові операції ми виявили, що анархісти знов пішли на зближення з більшовиками за що черговий раз поплатилися. Навесні 1920 р. Махно приступив до відтворення Повстанської армії за рахунок дезертирів-червоноармійців та насильно мобілізованих до Червоної Армії селян. Розгром махновцями міських складів для самозабезпечення з роздачою населенню продуктів та промислових товарів підняли авторитет Махна серед населення.

Влітку – на початку осені 1920 р. рейди Махна в тилах Червоної армії не мали на меті їх руйнування. Вони проводилися, щоб уникнути зіткнень з більшовицькими військами і для комплектування махновської армії, підготовки до війни з Врангелем у розрахунках на політичну реабілітацію Махна, союз з Червоною армією для спільної боротьби з білими. Невдачі Червоної армії у боротьбі з Махном були пов'язані з небажанням багатьох її частин воювати з махновцями. У вересні 1920 р. чисельність Повстанської армії досягла 35 тис. осіб. Основну її масу склали червоноармійці та незаможні селяни, люмпени, у тому числі кримінальні елементи. Тяжке становище на фронтах проти Польщі та Врангеля у вересні 1920 р. спонукали Леніна та Троцького схитрувати – укласти військовий «союз» з Махном для остаточного розгрому білої армії, після чого планувалося негайне знищення махновських формувань. Рада та штаб армії Махна повірили у цей союз. Кримська група Повстанської армії у кількості понад 10 000 осіб у жовтні розпочала активні бойові дії проти Врангеля у складі Червоної Армії. Рейди махновців у тилу врангелівських військ у Північній Таврії, їхня участь у десанті на Литовському півострові під час штурму Перекопа, у розгромі білих біля Ішуні та на степових просторах Криму значною мірою забезпечили загальний успіх Червоної Армії у завершенні війни в Україні. Після перемоги над Врангелем з 25 листопада 1920 р. більшовики почали знищення Повстанської армії Махна, її бійців і командирів, з Кримської групи Каретникова до Махна пробився лише загін Марченка в 300 осіб. Рятуючись від знищення, загони Махна у 1921 р. проводили рейди величезною територією. Невіра селян в анархо-комуністичні гасла Махна, відсутність резервів, втрати в людях змусили його наприкінці серпня 1921 р. із загоном близько 100 осіб залишити територію УРСР, піти до Румунії, де він був інтернований. Історія армії Махна є промовистою – не можна довіряти російській владі, якою б вона не була – більшовицькою як тоді чи «демократичною» як зараз.

За результатами проведеної роботи та виявлених матеріалів були створені методичні рекомендації, щодо використання цих наробок на уроках з історії в старшій школі. Заняття, присвячене темі махновського руху проводиться після вивчення всіх основних питань теми з історії України в 10 класі: «У боротьбі за Українську незалежність». Справа в тому, що негативізація або ж навпаки романтизація образу Н. Махна та його ідей можуть слугувати прекрасним приводом для узагальнення вивченого матеріалу, а також для розширення світогляду, критичного мислення. Пропонується провести урок - круглий стіл «Махновський рух в Україні: вигадки та реальність», як найбільш придатного для розкриття проблеми. Дане заняття проводиться як факультативне, що займає за часом 2 академічні години. Для проведення заходу вчитель ознайомлює учнів з різними міфами навколо махновського руху. Окремі учні готують доповіді по спростуванню цих міфів, а інші беруть участь у їх обговоренні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Анархисты: Документы и материалы. 1883-1935 гг. (1999). В. 2 т. Т. 2. 1917-1935. М.
2. Антонов-Овсеенко В.А. (1933). *Записки о Гражданской войне: В 4 т. Т. 4.* М.
3. Аршинов, П. (1995). *История махновского движения (1918-1921).* Запорожье.
4. Белаш, В. (1993). *Дороги Нестора Махно.* Киев.
5. Волин, В. (2005). *Неизвестная революция, 1917-1921.* Праксис.
6. Герасименко, Н. (1928). *Батько Махно. Мемуары белогвардейца.* М.; Ленинград.
7. Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918 - 1920): Документы и материалы (1968) . Днепропетровск.
8. Гражданская война на Украине 1918-1920. (1967). *Сб. документов и материалов. В 3 т. 4 кн.* К.
9. Деникин А.И. (1926). *Очерки русской смуты. Т. 5. Вооруженные силы Юга России.* Берлин
- 10.Егоров, А. (1931). *Разгром Деникина. 1919 г.* М.
- 11.Кин, Д. (1927). *Деникинина.* М.
- 12.Кубанин, М. (1926). *Махновщина : крестьянское движение в Степной Украине в годы Гражданской войны.* Ленинград.
- 13.Лебедь, Д. (1921). *Итоги и уроки трех лет анархо-махновщины.* Харьков.
- 14.Лихаревский, О. (1921). *Замешательство в Андреевке. (битва против Махно 14 декабря 1920).* *Армия и революция.* 3-4, 11.
- 15.Макусенко, С. (1921). *Операции против Махно с 9 по 16 июня 1921.* *Армия и революция.* 3-4, 12.

16. Махно и махновское движение: из истории повстанческого движения в Екатеринославской губернии: Сб. документов и материалов (1993). Днепропетровск.
17. Махно, Н. (1928). *Махновщина и ее вчерашние союзники-большевики*. Париж.
18. Махно, Н. (1936). *Воспоминания*. Париж. Взято з: http://militera.lib.ru/memo/russian/mahno_ni/index.html
19. Махно, Н. (1929). *Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 год)*. Париж
20. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы (2006). М.
21. Руднев, В. (1928). *Махновщина*. Харьков.
22. Троцкий Л. (1919, 2 июня). Долой махновщину! *В пути*.
23. Шкуро, А. (2004). *Гражданская война в России: Записки белого партизана*. М. Взято з: http://militera.lib.ru/memo/russian/shkuro_ag/index.html
24. Makhno, N. (1970). *La Revolution russe en Ukraine*. Paris.

Наукова література

25. Алешкин П., Васильев Ю. (2012). *Крестьянские восстания в России в 1918-1922 гг. От махновщины до антоновщины*. М.
26. Архірейський, Д. (2004). Марш на захід. Останній рейд Нестора Махна. *Грані*. 2, 29-34;
27. Архірейський, Д. (2004). Марш на захід. Останній рейд Нестора Махна. *Грані*. 3, 36-41.
28. Архірейський, Д. (2015). *Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918-1921 рр.: науково-популярне видання*. К.
29. Білий, П. (1971). Розгром махновщини (1920-1921 рр.). *Український історичний журнал*. 5, 10-20.

- 30.Беспечный, Т., Букреева, Т. (1996). *Нестор Махно: правда и легенды*. Донецк.
- 31.Венков А. (2014). Бои донских казаков с махновцами в годы гражданской войны. *Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Общественные науки*. 3, 41-45.
- 32.Верстюк, В. (1990). Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. *Украина в 1917-1921 гг.: некоторые проблемы истории. Сбор, науч. трудов*. К. 107-172.
- 33.Верстюк, В. (1991). *Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921)*. К.
- 34.Волковинский, В. (1991). *Махно и его крах*. М.
- 35.Волковинський, В. (1994). *Нестор Махно: легенди і реальність*. К.
- 36.Волковинський, В. (1993). Нестор Махно: проти усіх влад і режимів. *Сторінки історії України. XX століття*. К. 236-255.
- 37.Гетьманчук, М. (2006). Військові формування Нестора Махна періоду національно-визвольних змагань українського народу 1918–1921 рр. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 571, 171–180.
- 38.Голованов, В. (2008). *Нестор Махно*. М.
- 39.Дубинский, И., Шевчук, Г. (1977). *Червоное казачество*. К.
- 40.Ермаков В., Талеров П. (2018). Повстанческое партизанское движение на юге. России: между белыми и красными. *Вестник. РХГА*. 3, 333-348.
- 41.Ермаков, В. (1991). Махновщина: некоторые социально-бытовые аспекты повстанческого движения крестьян Украины. *Социологические исследования*. 3, 76-86
- 42.Зеленяк, О. (2015). Огляд радянської та зарубіжної історіографії повстанського руху під проводом Нестора Махна у другій половині 50-х – початку 90-х років XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 44, 190-193
- 43.Какурин, Н., Вацетис, И. (2002). *Гражданская война. 1918-1921*. СПб.

44. Канев, С. (1974). *Октябрьская революция и крах анархизма*. М.
45. Кларов, Ю. (24 мая, 1987). *Побочный сын анархизма*. Советская Россия.
46. Ковальчук, М. (2006). *Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння*. К.
47. Ковальчук, М. (2012). *Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.)*. ВД «Стилос».
48. Комин, В. (1991). *Нестор Махно: мифы и реальность*. М.
49. Кучер, О. (1971). *Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні. 1921-1923 рр.* Х.
50. Мишина А.В. (2008). Атаман Махно и Красная армия. *Труды Института российской истории. Вып. 7*. М. 103-121.
51. Посадский, А. (2006). Белый Юг и махновщина: к проблеме взаимоотношений. *Крым. Врангель. 1920 год*. М.
52. Савченко, В. (1990). Измена «батьки» Махно и «железная метла» Л.Д. Троцкого. *История СССР*. 2, 75-89.
53. Савченко, В. (2005). Двенадцать войн за Украину. Х. Взято з: http://militera.lib.ru/h/savchenko_va/index.html
54. Савченко, В. (2006). *Махно*. Харків
55. Семанов, С. (1966). Махновщина и ее крах. *Вопросы истории*. 9, 37-60.
56. Семанов, С. (2005). Нестор Махно. Вожак анархистов. М.
57. Скирда, А. (2001). Нестор Махно, казак свободы (1888-1934). Гражданская война и Борьба за вольные советы в Украине 1917-1921. Париж. Взято з: <https://www.nestormakhno.info/russian/kazak/s-index.htm>
58. Тимошук, А. (1996). Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921 г.). Симферополь. Взято з: <http://www.makhno.ru/lit/book8.php>
59. Трифонов, И. (1964). *Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа (1921-1923)*. Ленинград.
60. Українська радянська енциклопедія (1962). *Том VIII*. К.

- 61.Федорченко А. (1993). Махно Нестор. *Политические деятели России. 1917. Биографический словарь*. М. 246-247.
- 62.Шубин, А. (1998). *Махно и махновское движение*. М.
- 63.Jaroslavsky, E. (1937). *Anarchisme en Russie*. Paris.
- 64.Malet, M. (1982). *Nestor Makno in the russian civil war*. London.
- 65.Palij, M. (1976). *The Anarchism of Nestor Makhno. 1918-1921, an aspect of the Ukrainian revolution*. Seattle and London. 1976;
- 66.Portal, R. (1970). *Ruises et likraituens*. Paris.